

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

APJOKNÉ MESTER ANDREA

A MAGYAR ÉS A SZERB CIVILIZÁCIÓ NYELVI KÉPE

(Hamvas Béla *A bor filozófiája* és a mű szerb fordítása alapján)

Nyelvtudományi Doktori Iskola, vezetője Bańcerowski Janusz
Szláv Nyelvtudományi Program, vezetője Bańcerowski Janusz

A bizottság tagjai:

Elnök: Bańcerowski Janusz DSc., egyetemi tanár
Bírálok: Habil. Lukács István PhD., egyetemi docens
Kacziba Ágnes PhD., egyetemi docens
Titkár: Barics Ernő CSc.
Tagok: Keszler Borbála DSc., egyetemi tanár
Sztepanovity Predrág CSc., Milosevits Péter DSc.

Témavezető:

Dr. Nyomárkay István CMHAS, egyetemi tanár

Budapest, 2008.

TARTALOMJEGYZÉK

1. Bevezetés	4
1.1. Célkitűzés	4
1.2. Témaválasztás	6
1.3. Módszerek	7
1.4. Elméleti háttér	8
1.5. A disszertáció felépítése	13
2. A bor nyelvi képe	16
2.1. A bor mint kultúrfogalom	16
2.2. A borral kapcsolatos szókincs	17
2.3. A bor a frazeologizmusokban	19
2.4. A bor és a hagyományok	22
2.5. A bor mint metafora	26
2.6. A bor fajtái	29
3. Az Isten nyelvi képe	32
3.1. A keresztény hagyományok	32
3.2. Az <i>Isten</i> szó jelentése, eredete és lexikája	33
3.3. Az Isten metaforái	37
3.3.1. Az Isten mint személy	37
3.3.2. Az Isten mint teremtő erő	39
3.3.3. Az Isten fent van	40
3.3.4. Isten, a mindenható	41
3.3.4.1. Az Isten és a halál	43
3.4. Az <i>Isten</i> szó a frazeologizmusokban	44
3.5. Az <i>Isten</i> szó egyéb jelentései	45
3.6. Az Isten <i>A bor filozófiájában</i>	46
4. Az egészség nyelvi képe	48
4.1. Az egészség és az egész	48
4.2. Az <i>egészség</i> fogalmának meghatározása	51
4.3. Az egészség helye a szerb és a magyar értékrendben	55
5. A lélek nyelvi képe	58
5.1. A <i>lélek</i> jelentései	58
5.2. A lélek és a test	60
5.3. A lélek az élet és a halál között	62
5.4. A lélek mint érzékelhető valóság	63
5.5. A lélek minit tárgy	64
5.6. Lélek <i>A bor filozófiájában</i>	67
6. Látáskultúra	70
6.1. Az értés látás metafora	70
6.1.1. Az érzés látás metafora <i>A bor filozófiájában</i>	71
7. Egyéb metaforák <i>A bor filozófiájában</i>	79

7.1. Az élet metaforái	79
7.2. Az ember metaforái	84
8. Összefoglalás	88
Bibliográfia	95

1. BEVEZETÉS

1.1. CÉLKITŰZÉS

„Utazásaim egyik legfőbb tapasztalata volt, hogy van borország és van pálinkaország. Eszerint van bornép és pálinkanép.(...) A nagy bornépek a görögök, a dalmátok, a spanyolok, az etruszok, az igazi borvidékeken az olaszok, a franciák és a magyarok” írja Hamvas Béla *A bor filozófiája* című művében (Hamvas: 238).

De vajon milyen a *bor* szó által jelölt fogalomnak a magyar nyelvben rögzült képe? E főnév szemantikai struktúrájának a meghatározásához a következő aspektusokat kell figyelembe venni:

1) alaptulajdonságok:

- a. halmazállapot, szín, illat, íz. Itálról lévén szó, a halmazállapota természetesen „folyadék”, mivel *folyik a bor; a bor kilöttyen a terítőre; bort iszik; bort önt a pohárba; bort szopogat; kortyolgat a borból; ömlik a bor* stb. illat helyett *bukéja* van, színe szerint *vörös, fehér vagy rozé*, íze pedig *száraz, édes, savanyú, savanykás, erős, lágy, felséges, finom, zamatos, fanyar*, stb.
- b. származás. Származási helyük szerint beszélhetünk külföldi (pl. *francia, olasz, kaliforniai* stb.) és magyar, azaz hazai (*tokaji, alföldi, balatoni, egri* stb.) illetve hegyi és homoki borokról. Keletkezési idejük szerint létezik: *óbor, újbor, friss bor, tavalyi bor, adott évjáratú bor* stb.
- c. fajták: *szamorodni, bikavér, szürkebarát, asztali, kadarka* stb.
- d. minőség: *jó, rossz, minőségi, kitűnő minőségű, igényes, valódi* stb.
- e. eljárás: *természetes, hamisított, hamis, igazi, tiszta, kóser, forralt bor* stb.

2) kereskedelmi cikk:

- a. borűrmérték: *liter* (a 19. században vezették be); előtte: *meszely, icce, pint, köböl, csöbör, akó*.
- b. tároló edény: *pohár, bögre, üveg, kupa, palack, kanna, hordó, kancsó, flaska, demizson, fazék, kutacs, korsó, kehely* stb.

c. a bor forgalmazásával kapcsolatos: *bort árul; bort vesz; a bort hordja; bort hoz; jó bor eladható a világpiacon; a bor adóraktári engedélye; jövedéki termék a bor; a bor forgalomba hozatala; a borok ára; a magyar borok exportja; borok gyártása és palackozása; borok fogyasztói adója stb.*

3) fogyasztása:

a. ivás: *kiitta a pohárból a bort; bort iszik; vedeli a bort; bort szopogat; borral öblítették a disznótorost; kortyolgat a borból; itatta magát borral; felhörpintettek egy kupa bort; a bort felhajtottuk; (éjjel-nappal) borban ázik stb.*

b. hely, társaság: *asztalunkon volt a bor; bor került az asztalunkra; bort tesz az asztalra; még bor mellett is nehéz beszélni; elbeszélgettünk egy pohár bor mellett; bor mellett beszéltek meg az elmúlt három esztendő; a bor mellett hallottam; egy üveg bor társaságában stb.*

4) hatása:

a. részegít: *fejébe száll a bor; lábába megy/száll a bor stb.*

b. bátorít, erőt ad: *a bor a némát is megtanítja szólani (MKSz).*

c. vigasztal: *gondúzó, búkergető, búfelejt (ÉrtSz).*

(A külön feltüntetett forrásokkal rendelkező kifejezéseken kívül a példák a Magyar nemzeti szövegtárból valók.)

A bor civilizációnk szerves része anyagként és szimbólumként egyaránt. Hamvas Béla művében jelentékeny szereppel ruházza fel – segítségével kívánja közelebb hozni az ateistát Istenhez. Sava Babić mindezt szerb nyelvre kívánja átültetni. Hogy a fordítás hűen tükrözheti-e az eredeti művet a két civilizáció nyelvben rögzült képétől is függ.

„A világ nyelvi képének kutatásában a cél az, hogy a nyelv és a nyelvhasználat feltérképezése révén megismerjük a társadalmilag rögzített világról szóló tudásunkat, elemeinek kategorizálását, konceptualizációját, valamint jellemzőiket és minősítésüket” (Bańcerowski 2007: 385). Jelen munkánk fő tárgya a magyar és a szerb civilizáció néhány eleme nyelvben rögzült képének összehasonlítása azoknak a fogalmaknak a tükrében, amelyek Hamvas

Béla *A bor filozófiája* című művében a Hamvas-féle világszemlélet alappilléreit képezik. A mű eredeti magyar szövege, valamint szerb nyelvű fordítása tágabb kontextusban, a két nyelv egészének integráns részeként kerül elemzésre. Felmerülhet a kérdés, hogy az irodalmi alkotások a mindennapinál eltérő világnézetet képviselve alkalmasak-e az ilyenfajta kutatásra, de mivel a szépirodalom kifejezési eszköze a nyelv, azoknak is tükrözniük kell a nyelvben rögzült világnézetet (Bańczerowski 2000: 263). Így abból a feltevésből indulunk ki, amely szerint az irodalmi mű, mint bármilyen más szöveg, betekintést ad a kultúrának, bővebben civilizációnak a nyelvben rögzült képébe. Elemzésünk során tehát a szövegből kiindulva a civilizációval kapcsolatos lexikai elemek által jelölt fogalmak helyét igyekszünk meghatározni a magyar és a szerb nyelvben és ily módon összehasonlítani a két civilizáció nyelvi képét.

Ebben a dolgozatban annak kiderítésére teszünk kísérletet, hogy egy magyar nyelven íródott és szerb nyelvre lefordított irodalmi szöveg használható-e és ha igen, milyen mértékben, olyan információk forrásaként, amely információk segítségével a teljesség igénye nélkül felvázolható a magyar és a szerb civilizáció nyelvi képének néhány jellemző jegye.

1.2. TÉMAVÁLASZTÁS

A magyar és a szerb civilizáció nyelvi képének felvázolásához, mint elemzés tárgyát Hamvas Béla rövid művét, *A bor filozófiáját* és Sava Babić fordítását választottuk. Hamvas Béla teljes életművét csak a rendszerváltás után adták ki Magyarországon, de Babić már a nyolcvanas években felfedezte magának, amint mondja, hogy „abban a pillanatban tudtam, ez az író, akit kerestem. Hamvas világosan megfogalmazza, mit kell tennie az egyénnek, a nemzetnek, az emberiségnek ahhoz, hogy irányt változtassunk, hogy a jó felé haladjunk, merthogy valamennyiünk szekere nagyon, de nagyon benne van a kátyúban.”(Babić: www.hetnap.rs/11.37/cikk.html) Innentől kezdve, a fordító megszállottan ülteti át Hamvas írásait, amelyek fénysebességgel találják meg az utat a szerb olvasóhoz.

A XIX. századi magyar írók, akiket a leginkább Pesten élő szerb költők fordítottak, maradandó nyomot hagytak a szerb kultúrában (pl. Petőfi, Arany, Jókai, Madách), de Sava Babić szerint ezt össze nem lehet hasonlítani azzal a

hatással, amit Hamvas Béla művei váltottak ki a szerbeknél, főleg az 1990-es évek során. A rendszerváltozás után megváltozott az értékrend és az emberek támpont nélkül maradtak. Hamvas új alapokra fekteti az életet és egy egységes világ alternatíváját ajánlja a háborús pszichózistól és általános reménytelenségtől kimerült szerbek számára is.

Sava Babić, palicsi származású író, fordító és egyetemi tanár (a belgrádi hungarológiai tanszék megalapítója) már évtizedek óta tanulmányozza és fordítja a magyarországi és a vajdasági magyar irodalmat. 1996-ban, a Millennium évében, kiadja *Mađarska civilizacija* című könyvét, amelyben 130 oldalon, a teljesség igénye nélkül, tömören és olvasmányosan, bemutatja a szerb olvasónak a magyar történelmet, legfontosabb irodalmi alakjait, tudósait, művészeit, de kitér a civilizáció tárgyi jellemzőire, életmódra, szokásokra és a nyelvre is. Párhuzamokat von a magyar és a szerb civilizáció között, a közös vonásokat hangsúlyozva elsősorban, és sok lehetséges kutatási témát vet fel.

1.3. MÓDSZEREK

Jelen munkánk témája a magyar és a szerb civilizáció nyelvi képe. A civilizáció fogalma sok, egymással összefonódó kulturális elemből tevődik össze – eszmék, szokások, művészetek, tárgyi valóság, vallás, tudomány – amelyek határai nem feltétlenül követik a nemzetállamok határait. Így a civilizáció ebben a munkában a kultúra közeli szinonimája, annak bővebb értelmezése.

A magyarok és a szerbek már évszázadokon keresztül egymás mellett élnek, így a történelmük is gyakran találkozott, és ezzel együtt találkozott a két kultúra és a két nyelv is. Az emberek vándoroltak, a határok változtak, sok volt az ütközés, de még több az egymásra utaltság és az összefonódás. A két civilizációt lehetetlen lenne teljesen különválasztani, viszont a magyar és a szerb nyelv közötti különbségek egyértelműnek tűnnek: a magyar az uráli nyelvcsalád finn-ugor ágához tartozik, és földrajzilag kizárólag indoeurópai nyelveket beszélő népek veszik körül, ezek közül a szerb nyelv is, amely a délszláv nyelvcsoporthoz tartozik. Nyelvtipológiai szempontból, a magyar nyelv az agglutinatív, míg a szerb a flektáló nyelvek közé sorolható. Nem meglepő, tehát, hogy e két nyelv között sok téren nagy a különbség, a fonetikától kezdve, a morfológián keresztül egészen a szintaxisig. Ezekkel a területekkel viszont itt nem fogunk részletesebben

foglalkozni, mivel e munkánk jelentéstani, lexikai és frazeológiai szemszögből kívánja megközelíteni a magyarról szerbre való fordítás problematikáját és ezen belül kísérletet tesz a magyar és a szerb civilizáció nyelvi képének összehasonlítására. „Az adott nyelvközösségre jellemző világ nyelvi képében tükröződnek mindazon kultúrjelenségek, amelyek számára fontosak. Ezek a jelenségek főként a frazeológiai kapcsolatokban, közmondásokban, mondákban, népdalokban, különféle szentenciákban stb. jutnak kifejezésre. Így e jelenségek nyelvi ábrázolásának tanulmányozása, leírása teszi lehetővé a nyelvhasználók kultúrrendszerének rekonstruálását. Ugyanazok a jelenségek, tapasztalatok a különböző kultúrközösségekben különböző módon jelennek meg” (Bańcerowski 2000a: 204). A világ nyelvi képének kutatása során tehát figyelembe vesszük a nyelvi szövegekben szereplő frazeologizmusokat, kollokációkat és konnotációkat, megvizsgáljuk a szólásokat és közmondásokat amelyekben az adott fogalmak szerepelnek. Bár - mint említettük - a magyar és a szerb nyelv genetikai és tipológiai szempontból eltér egymástól, a lexika és frazeológia terén sok köztük a hasonlóság, mivel ezekben tükröződik leginkább a világ nyelvi képe, és ilyen szempontból a két kultúrközösség egyáltalán nem áll távol egymástól. Ebben a munkában kísérletet teszünk ezek a párhuzamok felvázolására.

1.4. ELMÉLETI HÁTTÉR

A világ nyelvi képének fogalma már évek óta foglalkoztatja azokat a nyelvészeket, akik a nyelv, gondolkodás és a kultúra közötti viszonyokat kutatják. Szisztematikus érdeklődés e témakör iránt már a XVIII. században jelentkezik, hogy később a XX. században a kognitív nyelvészet kialakulása és fejlődése során kulmináljon. Különböző nyelvészeti hagyományok külön nevekkkel illetik ezt az irányzatot. Az amerikai nyelvészek nyelvészeti antropológiának, antropológiai nyelvészetnek, etnolingvisztikának vagy szociolingvisztikának nevezik, míg a szláv nyelvészetekben az etnolingvisztika elnevezés terjedt el (Petrović 2006: 17). A magyarországi nyelvészek körében leggyakoribb a kognitív nyelvészet vagy kognitív szemantika kifejezések használata. Mindhárom nyelvészeti hagyomány esetében a világ nyelvi képének fogalma áll az elméleti kutatások középpontjában. Humboldt hangsúlyozta, hogy a nyelvek közötti különbözőség a világnézetek különbözőségében rejlik, mivel minden nyelv csak a rá jellemző világnézetet

tartalmazza. „A világ nyelvi képe nem más, mint ennek a világnak a megértése, értelmezése, interpretációja a józanész filozófiájának megfelelően, illetve a mindennapi tapasztalatoknak, valamint az adott kommunikációs közösség által létrehozott, illetve átvett és akceptált normák, értékek, minősítések, értékelések és elképzelések módjainak az összegzése, csoportosítása, osztályozása az anyagi és a szellemi valóságra való tekintettel” (Bańcerowski 2000: 258). Leo Weisgerber a neohumboldtiánusok fő képviselője, akik a Humboldt-féle gondolatokat fejlesztették tovább, azt a nézetet vallja, hogy a nyelv határozza meg fogalmi rendszerünket és az objektív valóságról kialakított képünket. „Szerinte minden nyelvi közösséget az anyanyelvben rögzült világról szóló közös kép alkot, amelyet kizárólag a nyelvi struktúrák, pontosabban a nyelvi tartalom struktúrái tartalmaznak, amelyek mint a gondolkodás tárgyai rendezik és rendszerezik a külső világot, és továbbítják róla az általános tudást. Tehát a nyelv tükrözi a beszélők tapasztalatát, a világ minősítését és értelmezését. A szóban forgó tapasztalatoknak és minősítéseknek a nyelv segítségével történő rögzítése a világ nyelvi képében és ezeknek a nemzet általi továbbadása a következő nemzedékeknek a világnézet alakítását vonzza maga után” (Bańcerowski 2000: 259). B.L. Whorf, amerikai nyelvész a nyelvi relativizmusról szóló hipotézis egyik megalkotója úgy vélte, hogy a nyelv magában foglalja az adott nyelv- vagy kultúrközösség világgképét, amely meghatározza annak a módját, ahogyan az ember megismeri, kategorizálja és konceptualizálja a világot (Bańcerowski 2000: 260).

Bańcerowski említést tesz néhány kortárs orosz és lengyel nyelvészről is, akik a világ nyelvi képét kutatják. Bartmiński például kétségbe vonta a szakirodalomban elterjedt a valóság tükröződése megfogalmazást, mivel szerinte már akkor is kategorizáljuk a világot, amikor megnevezzük az objektívan létező tárgyakat, így nem mondhatjuk, hogy a szavak a valóság elemeit tükrözik, mivel valóban csak interpretáljuk és értelmezzük azokat (Bańcerowski 2000: 260). Grzegorzycykowa kísérletet tesz arra, hogy elkülönítse a világ nyelvi képét alkotó fogalmi struktúráknak a komponenseit. Szerinte a nyelv grammatikai tulajdonságai, valamint az etimológia történelmi jellegűek. A szókincs jegyei a világ sajátos klasszifikátorának a szerepét töltik be. A szemantikai konnotációk Grzegorzycykowa szerint olyan jegyek, amelyeket az adott nyelvközösség

asszociál a nevek designatumaival kapcsolatban, és amelyek bizonyos nyelvi tényekben (metaforákban, frazeologizmusokban) állandósulnak (Bańcerowski 2000: 261).

Kutatásainkban a kognitív nyelvészetnek abból a felfogásából indulunk ki, amely szerint „a nyelv az objektív valóságnak nem hű tükrözése, hanem interpretációja, tehát a világ nyelvi kategorizálása az emberi megismeréstől, valamint a nyelvi megformálástól függ. Így a valóság nyelvi képe a különböző nyelvekben az adott nyelvközösség tapasztalataival, valamint kultúrtényezőivel kapcsolatos. A kognitív szemantika szerint minden nyelv másképpen kategorizálja a világot” (Bańcerowski 2000: 255-256). Fontos megjegyezni, hogy voltak és vannak tudósok, akik azt a véleményt képviselik, hogy a nyelv ráerőlteti a használóira a saját kategóriáit és így meghatározza az emberi gondolkodást. Ha elfogadnánk Wittgenstein állítását, mely szerint *a nyelvem határai egyben a világom határai*, túl nagy szerepet tulajdonítanánk a nyelvnek a megismerés folyamatában és kihagynánk belőle az embert magát, aki ezt a világot tapasztalja, érzékeli. Tehát azt a véleményt fogadjuk el, amely szerint „minden természetes nyelv saját módja szerint interpretálja az objektívan létező világot” és ebből következik, hogy a világ nyelvi képe azok által a nyelvhasználók által tapasztalt objektívan létező valóságnak a képe, akik hasonló tapasztalatokkal rendelkeznek, és hasonló értékeket vallanak (Bańcerowski 2006: 187). A világ nyelvi képe ugyanakkor szerves részét képezi az ember mentális információs térképének.

Bańcerowski szerint az *általános világ képe*, amelynek a *világ nyelvi képe* integráns részét alkotja, az *első* (objektív, fizikai) *valósághoz* képest *második valóságot* jelent. Ez szerinte azt jelenti, hogy az *első valóság* alapjául szolgál a *második valóság* létrejöttének, amely a különféle szemiotikai jelenségekben, többek között a nyelvi szövegekben, közlésekben stb. manifesztálódik. E felfogás szerint a *második valóság* tartalmazza a *világ nyelvi, tudományos és kultúrképét* is. A világ tudományos és kultúrképe csak akkor jöhet létre, ha már kialakult a világ nyelvi képe, azaz ha már elsajátítottunk valamilyen nyelvet. Ez azt jelenti, hogy a nyelv az emberi intellektus által létrehozott bármilyen konstruktumhoz viszonyítva elsődleges és alapvető, de egyidejűleg lehetővé teszi, hogy ráarakódhassanak a világ megismerésével kapcsolatos

különbéle más jelenségek is, amelyek a világ alanyi interpretációjára vonatkoznak (Bańcerowski 2006: 188).

A kultúrát axiológiai szempontból az értékek halmazának szokás tekinteni. Beszélhetünk itt a valóság látásának a kultúrájáról, azaz a valóságot alkotó egzisztenciális tények felfogásainak az együtteséről, e tények értelmezéséről és különféle változatban történő kifejezéséről (pl. művészi, filozófiai, teológiai). Az így felfogott kultúra tartalmazza az értékek és a normák rendszerét, a hitvilágot, valamint a társadalmilag elfogadott viselkedési mintákat. Ebben az értelemben a nyelv a kultúra alkotása, amely hatással van a világnézetre és a vele kapcsolatos értékrendszerre is. A nyelv az adott közösség kultúrarchívuma, mivel a benne rögzült régi szokások, normák, viselkedési minták, az értékrend és az axiológiai rendszer, valamint a sajátos világnézet, nem változik olyan gyorsan, mint a társadalmi és a kultúrstruktúrák (Bańcerowski 2006: 189-190).

Bańcerowski szerint a metaforák szintén fontos szerepet játszanak a világ észlelésében, felfogásában, kategorizálásában, konceptualizációjában, és a nyelv segítségével történő rögzítésében, mivel az emberi tudatban mélyen gyökerezik az a tulajdonság, hogy a jelenségeket más jelenségek mintájára értelmezzük (Bańcerowski 2007: 385). Így a metaforák nagy segítségünkre lehetnek különböző fogalmak rekonstruálásánál a különböző nyelvekben. Metaforán itt nem a hagyományos értelemben vett metaforát értjük. Nem csak irodalmi szövegekben található nyelvi képről van szó, amelyben egy dolgot úgy hasonlítunk egy másikhoz, hogy a kettőt azonosítjuk egymással és ez által művészi vagy retorikai hatást érünk el, hanem az emberi gondolkodásnak a megértésének elengedhetetlen kelléke.

Fordulópontot a metaforák értelmezésében a *Hétköznapi metaforáink* (*Metaphors We Live By*) című munka megjelenése jelentett 1980-ban. George Lakoff és Mark Johnson műve azok a művek egyike, amelyek a kognitív nyelvészet alapjait képezik. Elgondolásuk „a metafora kognitív nyelvészeti megközelítéseként” vált közismertté. A hagyományos metafora felfogásával ellentétben, Lakoff és Johnson felfogása szerint, a metafora a fogalmakra, nem pedig a szavakra vonatkozik; funkciója nem csak művészi vagy esztétikai, hanem hogy segítse bizonyos fogalmak megértését; gyakran nem hasonlóságon alapszik; nem csak írók, költők használják, hanem mindennapi életükben köznapi emberek

is, különösebb erőfeszítés nélkül (Kövecses 2005: 14). Kövecses szerint a metafora elmélet általános volta abból adódik, hogy megpróbálja összekapcsolni a metaforáról való tudásunkat a nyelv, az emberi fogalmi rendszer, illetve a kultúra működésével kapcsolatos tudásunkkal (Kövecses 2005: 16).

Lakoff és Johnson angol nyelvű példákon bizonyították be, hogy a metaforák az emberek mindennapi nyelvhasználatának fontos részét képezik, de hasonló példák sokasága a magyar nyelvben is megtalálható. A következő példát, amelynek segítségével illusztrálni fogjuk a metafora kognitív nyelvészeti felfogását, Kövecses Zoltán *A metafora* című könyvéből vettük át. A következő példákban a hétköznapi nyelvhasználatból az emberi elmét gépként fogjuk fel.

Hogyan tudna egy férfi megérteni a női agy *működését*?

A kávétól igen élénken kezdett *kattogni* az agyam.

(Kövecses 2005: 15)

A példákban az emberi elmét mint gépet fogjuk fel. Lakoff és Johnson szerint az emberi elme működésének ezt a felfogását AZ EMBERI ELME GÉP metaforának nevezik. „Az ő megközelítésükben a metafora nem csupán a szavak vagy nyelvi kifejezések tulajdonsága, hanem a fogalmi rendszer és az emberi gondolkodás jellemzője, melyben az egyik fogalmat a másik terminusai révén értjük meg. A fenti példákban két igen különböző nyelvi kifejezés tükrözi ugyanazt a fogalmat, az emberi elmét, egyazon jelenségen, a gépek fogalmán keresztül” (Kövecses 2005: 15).

Mint már említettük, a kognitív nyelvészetben a metafora egy fogalmi tartománynak egy másik fogalmi tartomány terminusaival történő megértését jelenti. Például, az életről sokszor úgy gondolkozunk, mint utazásról:

Eltévelyedett.

Ott vagyok, ahová *el* akartam *jutni* az életben.

Válaszút előtt állok.

Feltartóztathatatlanul *halad előre*.

Sok minden *ment keresztül* az életben.

(Kövecses 2005: 19)

A fenti példákban az élet mint absztrakt fogalom megértését egy konkrétabb fogalom, az utazás fogalmának felhasználása segíti elő. Ezekben a példákban

mondhatjuk, hogy az (A) FOGALMI TARTOMÁNY (pl. ÉLET) egy (B) FOGALMI TARTOMÁNY (pl. UTAZÁS), amit így *fogalmi metaforának* (pl. AZ ÉLET UTAZÁS) nevezünk (Kövecses 2005: 20). Mivel az élet absztrakt fogalom, igyekszünk egy másik fogalom segítségével megérteni és értelmezni - olyan fogalom segítségével, amely kézzelfoghatóbb, mint például az utazás. A fogalmi metaforákat meg kell különböztetnünk a *metaforikus nyelvi kifejezésektől*. Utóbbiak azok a szavak vagy kifejezések, amelyek konkrétabb fogalmi tartomány (vagyis a B fogalmi tartomány) terminológiájából kerülnek ki (Kövecses 2005: 20). Így azok a szavak és kifejezések, amelyek elsősorban az utazást jellemzik, de az életről szólnak, metaforikus nyelvi kifejezéseknek nevezünk. A kognitív nyelvészet hagyományaihoz hűen KIS KAPITÁLISSAL jelezzük a fogalmi metaforákat, *dőlt betűkkel* pedig a metaforikus nyelvi kifejezéseket (Kövecses 2005: 20).

1.5. A DISSZERTÁCIÓ FELÉPÍTÉSE

Jelen munkánkban kísérletet teszünk annak kiderítésére, hogy mely közös vonások jelennek meg a magyar és a szerb civilizációban a világ nyelvi képe alapján. A civilizáció mint olyan nem egységes, hanem több komponensből álló fogalom, amelyen az anyagi, szellemi és lelki világot egyaránt értjük. A magyar és a szerb civilizáció az úgynevezett nyugati civilizáció része abban az értelemben, hogy sajátjának vallja a keresztény világnézetet valamint az általa közvetített értékrendet, a kereszténységen belüli megoszlástól függetlenül. Ilyen értelemben a civilizáció nyelvi képe univerzális jegyeket mutat. A nyugati civilizáció azonban csak a keretet adja az önmagukban is többszínű, változatos és gazdag nemzeti civilizációknak.

Jelen munkánkban a civilizáció nyelvi képének csak néhány szegmentumát kívánjuk kutatni. A kiválasztott szegmentumokat Hamvas Béla, *A bor filozófiája* című műve határozza meg. Ez a mű több olyan fogalmat tartalmaz, amelyek jelentése többretegű, egyszerre tárgyi és absztrakt, és szoros kapcsolatban áll a kultúrával, vallással és a hagyománnyal. Ilyen elsősorban a két kulcsszó, Isten és a bor. A mű legelején Hamvas a bort Isten metaforájának nevezi, hogy megtévessze az ateistákat, akik számára ezt az „imakönyvet” írja, hiszen ők „ha Isten nevét megpillantják, a könyvet tüstént a földhöz vágják”. Hamvas testileg és lelkileg fogyatékosnak tekinti az ateistákat, akik szerinte nem vallástalanok, mivel

„vallástalan ember nincs”, azonban az egészséges emberekkel ellentétben rossz vallásba hisznek. „Ennek a vallásnak három dogmája van: lélek nincs, az ember állat, a halál megsemmisülés.” Az ateizmust és két válfaját, a szcientifizmust és a puritánizmust, *A bor filozófiájában* egyfajta civilizációs ártalomnak is láttatja, amely az istenben való hittel szemben különböző elveket részesíti előnyben. Hamvas Béla szerint az ateizmusnak mint betegségnek „egyetlen gyógyszere van – a bor”.

Ha az esszé egészét tekintjük, feltűnik a hármas felosztás: a bor metafizikája, természete és szertartástana:

„Az első rész a borról mint természetfölötti valóságról szól. A második a borról mint természetről beszél. Ez a rész jellege szerint leíró. Foglalkozik a szőlővel, szőlőfajtákkal, a borfajtákkal, a föld és a bor, a víz és a bor viszonyával, különös tekintettel a mi borainkra, de figyelembe véve a nevezetesebb külföldi borokat is. A harmadik rész a bor szertartástana. Ez a rész vizsgálat tárgyává teszi, hogy az ember mikor igyon, mikor ne. Hogyan igyon? Hol igyon? Miből igyon? Egyedül? Kettesben? Férfival vagy nővel? – Beszél a bor és a munka, a bor és a séta, a bor és a fürdő, a bor és az alvás, a bor és a szerelem kapcsolatáról. Szabályokat tartalmaz arra vonatkozólag, hogy milyen alkalommal milyen bort kell inni, mennyit, milyen ételekre, milyen helyeken és milyen keverésben” (Hamvas: 210).

„Prvi deo govori o vinu kao natprirodnoj stvarnosti. Drugi o vinu kao prirodni. Po svom obeležju ovaj deo je opisni. Bavi se vinogradom, vrstama loze, vrstama vina, odnosima zemlje i vina, vode i vina, s posebnim osvrtom na naša vina, ali obraća pažnju i čuvenijim inostranim vinima. Treći deo je o vinskim obredima. Predmet ovog dela je ispitivanje kada čovek da pije, kada ne? – kako da pije? - gde da pije? – sam? – udvoje? – s muškarcem ili ženom? Govori se o vezi vina i rada, vina i šetnje, vina i kupanja, vina i spavanja, vina i ljubavi. Sadrži pravila koja se odnose na to kojom prilikom treba piti kakvo vino, koliko, posle kojih jela, na kojim mestima i u kojem odnosu” (Babić: 234).

Vizsgálódásunkat a bor fogalmával kezdjük figyelembe véve a bor tárgyi és absztrakt voltát. A második fejezetben tehát felvázoljuk a bor nyelvi képét a magyar és a szerb nyelvben. E kultúrfogalom jelentéstani tartalmát az öt tartalmazó szólások, frazeológiai kapcsolatok, közmondások segítségével

kívánjuk elemezni. Ez vonatkozik a többi vizsgált fogalomra is. A harmadik fejezetben Isten fogalmával kívánunk foglalkozni, mely végig húzódik e mű tartalmának háttérében. Feltételezzük, hogy a közös keresztény eszmény révén e fogalom nyelvi képe sok hasonlóságot fog mutatni a két nyelvben. A negyedik fejezet tárgya, az absztrakt mivoltában az Istenhez hasonló fogalom, a lélek, mely számos állandó szókapcsolat alkotórésze, ami e fogalom gazdag jelentésének köszönhető. A következő, ötödik fejezet az egészségről szól, mint az egyik legfontosabb emberi értékről. Az egészség nyelvi képe olyan szempontból is érdekes, hogy a magyar szónak két jelentése is van, míg a szerb nyelvi megfelelőjének csak egy: *egészség* lehet szerbül *zdravlje*, de *celovitost* is. Külön fejezetet szenteltünk a látáskultúra megtárgyalásának, mely a világszemlélet kialakulásában fontos szerepet tölt be. A hetedik fejezetben összehasonlítjuk *A bor filozófiájában* található egyéb fogalmi metaforákat, melyek az étellel, emberrel és szellemi tevékenységével kapcsolatosak. E munkánkban tehát a bor, Isten, egészség és a lélek nyelvi képét, a látás szerepét a világ nyelvi képében, valamint az ember felfogását saját magáról és az életről a civilizációs kép fontos elemeiként vizsgáljuk.

2. A BOR NYELVI KÉPE

2.1. A BOR MINT KULTÚRFOGALOM

A bornak különleges helye van az emberiség történetében. Gasztronómiai értékén kívül spirituális értéke is van, ami a keresztény szimbolikának köszönhető, ahol a bor Jézus vérének jelképezi. Köztudott, hogy már az ókori Egyiptomban és Babilonban is ültettek szőlőt, míg az ókori görögöknél kialakult a bor és a mámor kultusza, amely Dionüszosz isten nevét viselte. A Római Birodalomban Bacchus vette át a helyét. Erre emlékeztet a szerb szó *vino*, amely ősi indoeurópai szó, viszont arról különböznek a vélemények, hogy hogyan és melyik nyelv közvetítésével került a szerb nyelvbe (ER), míg a magyar ekvivalense *bor* ótörök eredetű, ujjgur *bor* 'bort' jelent, *borluq* pedig 'szőlőskertet' (TESz). A magyarok ősei a szőlőtermeléssel feltehetőleg vándorlásuk utolsó századában ismerkedtek meg, bár maga a bor mint kereskedelmi cikk már korábban is eljuthatott hozzájuk (TESz).

A bibliai hagyomány Noénak tulajdonítja a szőlőművelést. A Szentírásban a bortermelésről először a Teremtés könyvében esik szó: „Noé pedig földművelő kezdte lenni, és szőlőt ültete. És ivék a borból és megrészegedek és meztelen vala sátra közepén” (Móz.I. 9, 20-21.)

Az iszlám hit kialakulásáig Palesztinában és környékén a bor a nép itala volt. Az Ószövetség szerint Palesztina híres volt szőlőjéről, a bor hozzátartozott az élethez, a Biblia alapvető táplálékként említi: „Esőt adok a ti földetekre alkalmas időben: korai és kései esőt, hogy betakaríthasd a te gabonádat, borodat és olajodat.” „...kenyerem és borom is van a magam és a te szolgálad ... számára, úgy hogy semmiben sem szűkölködünk.” (Bírák könyve 19, 19.) A zsidóság a Biblia szellemében élt a bor fogyasztásának lehetőségével. Palesztina híres volt szőlőskertjeiről, s a bor népi italként számított. A választott nép használta a bort, mint a gyógyítás eszközt, mirhával keverve - súlyos szenvedés esetén - kábítószerként használta, mint élvezeti cikket (vízzel vegyítve), de a bor szerepet játszott a nép vallási életében, rituális gyakorlatában is. Az Ószövetségben létezett ún. borünnep is. A jó szüret Isten áldásának, a rossz pedig Isten büntetésének számított.

A bor fogalmának kiemelkedő helye van a világirodalomban is. A magyar irodalomban jelen van már a tizenhatodik században Balassi Bálint *Borivónak való* című versében, előfordul Csokonai Vitéz Mihálnál, és állandó motívum a tizenkilencedik századi költőknél: Vörösmarty Mihálnál, Kölcsey Ferencnél és Petőfi Sándornál. A bor kihagyhatatlan kísérője a szerb népi költészet hősének, Kraljević Markonak, míg a szerb romantikus költők közül a karlócai borvidék imádójaként Branko Radičević vált ismerté. E mámorító ital jelen van a szerb irodalomban Dositej Obradovićtól, Đura Jakšićon keresztül egészen szentendrei Jakov Ignjatovićig.

A huszadik századi magyar irodalom kiemelkedő alakja, Hamvas Béla, író és gondolkodó, egész esszéjét írta a borról, amely esszé a kifinomult és egyszerre humoros stílusában a bornak filozófiai és metafizikai dimenziót kölcsönöz. *A bor filozófiája* című esszé, hiszen erről van szó, szerb nyelven a legtöbb Hamvas műhöz hasonlóan Sava Babić fordításában jelent meg.

2.2. A BORRAL KAPCSOLATOS SZÓKINCS

A szóképzés szempontjából vizsgálva, láthatjuk, hogy a szerb nyelv előszeretettel alkalmazza a *vin* szó kicsinyített alakjait, amelyek hangzása valami kedves, szívhez közelit sugall: *vince*, *vinko*, *vinašce*, de vannak humoros változatai, amelyek utánozzák az emberi neveket: *Vinko Lozić*, *vinković*. Ezek a szavak arra utalnak, hogy az emberek kedvelik a bort, magukhoz közelinek érzik, és így becézik is. Egyetlen szó amely a magyar nyelvben megfelel a *bor* kicsinyítő alakjának és tréfás, humoros hangzása van a *borocska*, léteznek viszont egyéb kifejezések, mint például *gondúzó*, *búkergető*, *búfelejtő*, amelyek a bor jótékony hatásával kapcsolatos metaforák, és azt jelzik, hogy a bor segítségével az ember elfelejtheti a gondjait és szomorúságát. A szerb nyelvben pejoratív, illetve negatív jelentése van az augmentatívnak a *vinušina* és *vinčina* szavakban. *Vinčina* szó jelentése 'rossz bor', amelyre a magyar nyelv a *vinkó*-t és a más tövű *lőre* szót használja vagy mellékneves szerkezetet: *silány bor*.

A *vin-* (*bor-*) szótövből mindkét nyelv esetében az egyszerű és összetett képzők segítségével új szavak képezhetők, amelyek jelentésük szerint két csoportba sorolhatók. Az egyik csoport azokat a szavakat tartalmazza, amelyek

helyet jelentenek: egyrészt azt a helyet, ahol a szőlőt termesztnek – *vinograd*, ennek a kicsinyített, becéző változatai *vinogradac*, *vinogradić*, továbbá *vinogorje*, *vinodol*, másrészt azt, ahol a bort csinálják illetve árusítják – *vinara*, *vinarija*, *vinarnica*. Fontos megjegyezni, hogy a növény szerb elnevezésének (*vinova loza*), amelynek a terméséből (*grožđe*) a bor legtöbb esetben készül, a magyar nyelvi megfelelője (*szőlő*, *szőlővessző*, *venyige*) általában nem a *bor* szót tartalmazza, hanem a termés nevét (*szőlő*). Így a szerb *vinograd* szónak és annak szinonimáinak a magyar *szőlő*, *szőlős*, *szőlőskert* kifejezések felelnek meg, amelyek a növény és annak termésére utalnak, de az utóbbi tartalmazza a *kert* szót is. Mindkét nyelvben léteznek kifejezések, amelyek magukban foglalják a talaj tulajdonságait: pl. hegyi vidékek esetében használatosak a *szőlőhegy*, *szőlődomb* kifejezések (szerb: *vinogorje*), de csak a szerbben létezik a völgyben található szőlősnek a megfelelője: *vinodol*. A horvátszerb etimológiai szótár szerint a *vinograd* szó második részében található *grad* 'elkerített hely, kert' jelentéssel bír, ahogy az orosz nyelvben az *ogoród*.

A helynek, ahol a bort készítik, árusítják, illetve fogyasztják, mindkét nyelvben több megfelelője is létezik, így a magyarban: *borozó*, *borkimérés*, *borpince*, *borház*, és a szerbben: *vinara*, *vinarnica*, *vinica*, *vinotoč*, *vinotočje*, *vinski podrum*. A szerb *vinarnica* vagy *vinarica* bort szállító hajót is jelent.

A bortermelés folyamatához, a szőlőtermeléstől kezdve, a bor értékesítésén át egészen a fogyasztóig, a borkedvelőig vagy borszakértőig mindkét nyelv különböző, embereket jelölő kifejezéseket használ. A szerb nyelvben *vinogradar* és *vinogradarka* a szőlőt megművelő férfire és nőre vonatkozik. További, kevésbé használatban lévő szinonimák: *vinogradnik*, *vinogradžija*. A magyar kifejezésekben (*szőlőtermelő*, *szőlőművelő*, *szőlősgazda*, *szőlész*) viszont a nyelv természetesen nem jelöl a nemek közötti különbséget.

A *bortöltögető*, *pohárnok* (szerb: *vinotoča*, *vinolija*, *vinonoša*, *peharnik*) szavak létezése a borivás gyakoriságára és fontosságára, a bortermelés elterjedésére a történelem során viszont a *boradó* szó (szerb: *vinarina*) utal. A magyar *borkereskedő* megfelel a szerb *vinar*-nak, de úgy tűnik, hogy ennek a szónak a jelentése bővült a szerb nyelvben. Régebben, ez a szó csak a borkereskedőre vonatkozott, de manapság borszakértő jelentésben is használják.

Azokon a szavakon kívül, amelyek a termelőket, illetve értékesítőket jelölik, mindkét nyelvben találkozunk olyan szavakkal, amelyek azt az embert jelölik, aki szívesen és sok bort iszik - *borivó*, *borisszák*, *borkedvelő* (szerb: *vinopija*). A szerb kifejezés két szóból áll: a bor és az a személy, aki issza, ami megfelel a magyar *borivónak*. A magyar *borissza* szóból létrejött a *bornemissza* szó, amely azt a személyt jelenti, aki nem iszik bort, de ez a szó manapság leginkább vezetéknev formájában fordul elő. A szerb *vinški brat* jelentése pozitív, olyan embert jelöl, 'aki szeret inni' (Matešić 1982), míg a magyar megfelelői *borbarát* illetve *szesztestvér* (ném. Schnapsbruder), negatív jelentése pedig a *boriszáknak* van.

Ahogy azt az eddig felsorolt példák mutatják, mind a magyar, mind a szerb nyelv gazdag borral kapcsolatos szókinccsel rendelkezik. A szerb nyelvre jellemzőbb a kicsinyített főnévképzés, mint azt a *vince*, *vinko*, *vinašce*, *vinogradić* példákban láthattuk, míg a magyar nyelvben a metaforikus kifejezések (*gondúzó*, *búkergető*, *búfelejtő*) egyúttal a bor jellemzőire utalnak. Érdekes, hogy a szerb nyelvben a *grožđe* szó, amely a termés nevét jelöli, egyáltalán nem fordul elő a borral kapcsolatos szavak képzésében, a magyarban is csak a *szőlő*, *szőlős*, *szőlőskert* példákban. Mindkét nyelv bővelkedik viszont különböző kifejezésekben a bortermelés témakörében, ami arról tanúskodik, hogy a bortermelésnek valamint a borivásnak nagyon fejlett kultúrája volt/van mindkét nyelvközösségben.

2.3. A BOR A FRAZEOLÓGIZMUSOKBAN

Most pedig vizsgáljuk meg a *bor* szó szemantikáját! A *bor* alapjelentése a magyar nyelvben 'szőlő levéből erjesztett ital' (ÉrtSz.) Ettől a szerb értelmező szótárban a bor magyarázata csak annyiban különbözik, hogy a bort, mint 'mámorító' italt jellemzi, 'amely gyümölcs, leggyakrabban szőlő levéből erjesztik', viszont a bor e legfontosabb tulajdonságából keletkezett a szó második, átvitt jelentése: 'ami önkívületet, mámort okoz'.

A bor mámorító hatására több frazeológiai kapcsolat utal mind a magyar, mind a szerb nyelvben. A szerb *biti u/pri vinu*, illetve *nakititi se vina* a bor és az alany közelségét tükrözi. Nevezetesen, az *u/pri* előjárók valamint a 'díszít' ige közvetlen fizikai kapcsolatot feltételez. *Vinko Lozić/Lozović*, mint a bor tréfás

elnevezése, jelen van a következő frazeológiai kapcsolatban: *udario koga Vinko Lozić/Lozović (u glavu)* (Matešić 1982), de létezik *udarilo komu vino u glavu* (RSANU) variáns is, ahol a *glava* jelentése 'ész, tudat', mint a kifejezés magyar megfelelőjében *fejébe száll a bor*. A magyarban viszont létezik a *lábába, meg/száll a bor* kifejezés is, amelyben a bor a fejtől ellentétes irányban halad, ami a bor egy másik jellemzőjére utal, azaz megfelel a szerb *jedva se držati* vagy *ne moći stajati na nogama*, melyek azonban leíró jellegűek, nem pedig frazeológiai kapcsolatok. A következő példák a bort kedvelő személyre vonatkoznak: *jól tudja bor útját; nem szereti a bort a szájában tartani; azóta szereti a bort, mióta rágni nem kell; csak kétszer szereti a bort meginni: ávemária előtt és ávemária után*. Hogy a magyar és a szerb nyelvközösség a bort mint részegítő italt fogja fel a következő szólások igazolják:

Bort sem ivott/látott, (s) máris/mégis részeg = 'úgy viselkedik mintha nem volna józan esze' (MSZK)

Pijan bez vina = 'lud' (Karadžić 1849)

A magyar szólásokat és közmondásokat vizsgálva, látjuk, hogy a bornak egyik tulajdonsága az, hogy kihozza az ember igaz lényét. A latin *In vino veritas* szólásnak, amely szerint az ittas ember megmondja az igazat, a magyar és a szerb nyelvben is van megfelelője:

Borban az igazság.

U vinu je istina.

Ezt mutatják a következő magyar, illetve szerb közmondások is:

A bor kimondatja az emberrel az igazat.

A bor beszél belőle (Csak a bor mondatja vele).

Megmutatja a bor, kiben mi lakik.

Nincs a bornak titka. (= az ittas ember könnyen kifecsegi a titkot)

Vino nalazi reči.

Vino je duše ogledalo.

A bornak egy másik jellegzetessége, hogy felerősíti az emberben a rá kevésbé vagy egyáltalán nem jellemző tulajdonságokat, megváltoztatja jó vagy rossz értelemben. Ezt a következő példákban látjuk a magyarban és a szerbben:

*A bor a némát is megtanítja szólani.
Még a vénembert is táncba viszi a bor.
Bor erőt ad.
Vino i mudroga pobudali.
Vino i starca zaigra.*

A bor beszél belőle és csak a bor mondatja vele (szerb: *vino govori iz njega*) frazeológiai kapcsolatokban viszont látszik, hogy a bor megváltoztatja az ember tudatállapotát, amely ily módon eltér a normálistól, a megszokottól. Azt a feltevést, hogy a bor nyelvi képének egy részét a magyar nyelvben a bor és a józan ész ellentét jellemzi, a következő közmondások is igazolják:

*Ahol a bor az úr, ott az ész koldulni jár.
Az okos embert is eltántorítja a bor.
Bor be, ész ki.
Nincs olyan bölcs, kit a bor meg nem bolondít.*

A szerb nyelvben hasonló ellentétet a következő példa szemlélteti:

Vino i mudroga pobudali.

A szemantikai viszonyok tekintetében a magyar és a szerb nyelvben egyaránt megtalálható a bor – víz ellentét. Ezeket a következő magyar nyelvű példák szemléltetik:

*Vagy bor, vagy víz!
Vizet prédikál, s maga bort iszik.
Otthon vízzel, másutt borral.
Nálunk is vizezik a bort.
Jó a sör, de (mégis) bor (annak) az anyja.*

Ha bort nem találsz, sört vagy vizet igyál.

Az első példa jelentése 'lássuk tisztán, döntsünk vagy erre, vagy arra' (MSZK), amiből arra lehet következtetni, hogy a bor és a víz nem csak két teljesen különböző, de egyenesen ellentétes „irányú”, jelentésű dolog. A második példa olyan emberre vonatkozik, aki másoknak jó tanácsokat ad, de ő maga az ellenkezőjét cselekszi, hasonlóképpen, mint a harmadik példában. Mint láthattuk, az első három példában a bor és a víz oppozíciós viszonyban vannak. A negyedik példában a víz negatív jelentéssel bír, mivel ront a bor minőségén, míg az ötödik és a hatodik példában felállított hierarchikus viszonyban, egyértelműen a bor van előnyben a sörrel és a vízzel szemben.

A szerb nyelv is ismeri a bor – víz oppozíciót. A szerb *ni voda ni vino* kifejezést a 'köpönyegforgató, nem megbízható ember' leírására használják, aki két véglet között mozog, amely végleteket a bor és a víz jelképezi.

2.4. A BOR ÉS A HAGYOMÁNYOK

Magyarországon a középkortól kezdve a só, a hal, a gabona és a jószág mellett a legfontosabb árucikk a bor volt, amely különösen fontos szerepet játszott a városok fejlődésében. A kiváltságos helyeken, különösen a szabad királyi városokban (pl. Pozsony, Sopron, Buda, a Délvidéken Újlak, Kamonc, Szalánkemén) a 13. századtól jelentős kereskedő polgárság alakult ki. A bor már akkor is összekötötte a magyarokat a déli népekkel, mivel a 17-18. századtól nemzetiségüket tekintve a borkereskedők a korabeli szóhasználat szerint főként *görög hitűek* (= pravoszláv vallású délszlávok), *örmények*, *rácok* (= szerbek) voltak (MNL). Ebben az időszakban a borokat a borvidék központjára utaló névvel különböztették meg (badacsonyi, tokaji bor stb.), azonban a nagyobb tájegységek, megyék neve alatt eladott borok gyengébb minőségű, nem hegyi borok voltak (alföldi, somogyi stb.). Ez alól kivétel a szerémségi bor, mely a középkori Kárpát-medencében a legkeresettebb minőségi hegyi bor volt (MNL). Érdekesség, hogy a fűszerezett borok Magyarországi elterjedésében a balkáni vörösbor-kultúrának tulajdonítanak jelentőséget, ami különösen az ürmös borokra érvényes, melyek *rácürmösként* is ismertek.

A borokat színük, ízük, illetve származásuk alapján különböztetjük meg. A magyar nyelv megkülönbözteti a *fehér bort* a *vörös/piros bortól*, de érdekes módon a szerb nyelv a *vörös* melléknév helyett a *feketét* használja (*crno vino*). Ami a bor ízét illeti, mindkét nyelvben létezik *száraz* (szerb: *suvo*) és *édes* (szerb: *slatko*) bor, valamint a *tiszta bor* fogalma (szerb: *čisto*), amely a vízzel nem hígított borra vonatkozik, bár a szerb nyelvben még a *celo* (egész) melléknév is használható ugyanazzal a jelentéssel. *Tiszta* és *egész* pozitív jelentésű melléknévek, ami azt jelenti, hogy ezekkel a tulajdonságokkal felruházott borok minősége jó, ellentétben azokéval, amelyeket vízzel hígítják. Ebből a példából is kitűnik a bor – víz oppozíció a magyar és a szerb nyelvben.

Az itálnak kiemelkedő szerepe van a pohárköszöntő rituáléban. A Balkán területén, így a szerbeknél is, a pohárköszöntőt borral vagy pálinkával mondják. Egyrészt a bor itt jelen van a pohárköszöntő szövegében, amely általában feltételes mondat formájában fordul elő és jó kívánságokat fejez ki az elkövetkezendő időszakot illetően, másrészt időjósító szerepet is betölt (Petrović 2006: 61): *Evo me s vinom! Ako bude vince vinovito bit će ljeto kišovito, ako bude vinokvas bit će nama bolji glas* (RSANU). A bor időjósító szerepét egy másik kifejezés is igazolja – *vinožito* a szivárványt jelenti, mivel a szivárvány színei alapján jósolható a következő évi termés azaz miből lesz több - borból vagy búzából (RSANU).

A magyar nyelvben a bor szintén szerepel a pohárköszöntő szövegében:

Bort, búzát, békességet (jó asszony feleséget) (ÉrtSz.).

Ahogy a szerb nyelvben is, a magyarban is a bor a búza mellett szerepel, ami arra utal, hogy a búza mellett, amelyből a kenyér készül, a bor számít a legfontosabb tápláléknak:

Bor, búza, szalonna égnek fő adománya (O.Nagy 1982).

Bizonyos esetekben a bor kifejezetten luxuscikknek számít. A következő példa azt jelenti, hogy az ember, akiről szó van, szükségesen felül is el van látva minden jóval:

Borral (borban) mosdik, kolbásszal (sülttel) törülközik (MSZK).

Ezen kívül, a lakodalmi vőfély rigmusokban igen sok szó esik a borról. Még ma is sok lakodalomba vőfélyt fogadnak, akinek többek között az a feladata, hogy rövid versikékkal szórakoztassa a vendégeket. A vőfélyrigmus a népi vers

alkalmi válfaja, a lakodalom szertartásmestere által elszavalt, az ünneppsorozat fontosabb mozzanataihoz kapcsolódó kötött formájú alkalmi szöveg. A vőfélyversek szerzői korábban az iskolamesterek, diákok, utóbb falusi néptanítók, kántorok és népi verselők, vőfélykedő parasztok voltak. Szövegeik egy része nyomtatásban is megjelent; a nyomtatott vagy kéziratos másolatban terjedő vőfélykönyvek a lakodalom menetének megfelelő sorrendben közlik a vőfélyverseket s a vőfélyek egyéb kötelességeit. Írásbeliség híján szóhagyományban éltek és maradtak fenn; az ilyenek formailag a legcsiszoltabbak, tartalmilag a legnépiesebbek; különösen régi hagyományú vidékeken találkozunk velük (www.krepuska-feszt.hu/bor_vofely.html). A vőfélyversek alkalmak szerint csoportosíthatók, jelen munkánkban minket csak a bor behozatalakor, köszöntésekor elhangzott vőfélymondókákkal foglalkozunk. Ezek a versek, melyekben a bor sokféle arcát ismerhetjük meg, a bor eddig említett tulajdonságait alátámasztani látszanak. A következő vers magában foglalja a bor eredetét, a bor jótékony hatását, továbbá azt a tulajdonságát, hogy megváltoztassa az embert, és a túl sok bor fogyasztásának a következményét is említi:

Mikor öreg Noénk Isten parancsára,
A vízözön elől futott bárkájába.
Azt az egyet mégis csak jól tette,
Hogy a szőlőtökét el nem felejtette.

Néki köszönhetjük, hogy a bort ismerjük,
Amitől erőnket, jó kedvünket nyerjük.
Legyen ezért most itt mindenkitől hála,
Igyunk emlékére és mulassunk máma.

Ha ilyen fehér (vörös) bor minden felé járna,
Mindegyik bolondból híres tudós válna.
Ősszel még én tapostam őt a kádba,
De ha így folytatom ő lök engem ágyba.

A következő pohárköszöntő a bor azon tulajdonságát hangsúlyozza, mely szerint a bor által az ember szebbnek látja az őt körülvevő világot:

Lakodalmas ház asztala tele van borokkal,
eljöttünk mindnyájan kiszáradt torokkal.
Igyunk együtt, drága jó barátok,
lássuk rózsaszínben ezt a cudar világot!

A benne előforduló szójátékoknak köszönhetően kifejezetten tréfás a következő pohárköszöntő:

Nagy Ivó az én becsületes nevem,
A bort én szeretem.
Szent Borbála napján pincében születtem.
Nagyapám kántor volt, apám kefekötő,
A bort csap alul itta mind a kettő.
Ha az én gégémen egy csepp víz lefolyna,
Sírjában mindkettő rögtön megfordulna.
Egészségünkre!

Magyar nevek mintájára főszereplője Nagy Ivó. Szent Borbála pedig a Borbála név és a *bor* szó hasonlóságán alapuló szójátéokra épül, mely jelen van a következő borral kapcsolatos szólásokban is: *Boris a kedvese*, mondják arra aki 'szereti az itókát', *fejébe állt Boris néni* azaz 'becsípett', és *felvágta a nyelvét a Boriska* azaz 'beszédes lett a bortól'. Kántorokat az a hír járta, hogy nem vetik meg a bort, a kefekötő pedig az *iszik, mint a kefekötő* szólásra vezethető vissza. *Bort iszik az útonjáró, akár szegény, akár báró* közmondás arról tanúskodik, hogy régen utazás alkalmával még a szegény ember is bort ivott. A régebbi időkben az út menti csárdákban inkább csak bort ittak, míg a sör ritkán előforduló ital volt. „Vásár után az emberek bementek a kocsmába, és azután otthon, ha az emberre ráfordult az asszony, hogy miért ivott, ez volt rá a válasz” (Ujváry 2001).

A bormérést hirdető, a kocsmá utcai homlokzatára rúdon kitűzött, lombkoszorúból, faforgácsból, szalmafonatból készült borcégérek használatát a XV-XVI. században írták elő a városi protokollumok. A borcégérek megengedett körülmények között történő borárusítás társadalmi ellenőrzéssel szentesített jele volt, ugyanis a cégér nélkül árult bor, a *vakbor* elkobzásra került. E borcégérek igazítottak útba (mai szóhasználatban reklámoztak) a bormérés módjára (poharas, palackos, hordós), a kimért bor színére, évjára, esetleg a természetes helyére vonatkozóan (MNL). Ezzel összefüggésben jöhetett létre a *jó bornak nem kell cégér* közmondás, mely eleinte a borra vonatkozott, jelentése később bővült és

manapság annyit jelent, hogy 'ami jó, ami igazán érték, az hírverés nélkül is kapós' (MSZK).

2.5. A BOR MINT METAFORA

A kognitív nyelvészek egyik meglepő felfedezése, hogy a költői nyelvhasználat nagy része konvencionális, köznapi metaforákon alapul, azaz gyakran alkalmaz olyan eszközöket, amelyek segítségével a hétköznapi nyelvhasználat és gondolkodás igen konvencionális elemeiből újszerű, egyéni nyelvet és „képeket” alkot (Kövecses 2005: 60-61). A továbbiakban megkíséreljük elemezni, milyen módon hat az előzőekben felvázolt nyelvi kép a Hamvas által elképzelt borfilozófiájában a bor fogalmára. Fontos megemlíteni, hogy *A bor filozófiája* „imakönyv az ateisták számára”, de Hamvas hangsúlyozza, hogy az Isten szót nem szabad kiejteni az ateisták előtt. Ezért más néven kell róla beszélni. „Mindenféle más neveken kell róla beszélni, mint amilyen például a csók, vagy mámor, vagy főtt sonka. A legfőbb névnek a bort választottam” (Hamvas 203). Így a bor és Isten egyenlővé válik az olvasó számára és létrejön A BOR ISTEN fogalmi metafora melynek nyelvi kifejezései:

- 1) „Mi a bor? Hieratikus maszk. Valaki van mögötte. Valaki, akinek határtalan számú maszkja van...” (Hamvas: 219)
„Šta je vino? Hijeratička maska. Neko je iza njega. Neko ko ima bezgraničan broj maski (...)“ (Babić: 237)
- 2) „a bornak *isteni arca* van” (Hamvas: 229)
„vino ima *božansko lice*” (Babić: 241)

Hamvas műve három részből tevődik össze, amelyek a bort, mint természetfölötti valóságot (a bor metafizikáját), illetve a bor természetét valamint a bor szertartástanát tárgyalják. A szerző kidolgozott egy összetett rendszert, amelyet borfilozófiának nevez, és amelyben értelemszerűen a boré a főszerep, így teljesen természetesen a borral kezdődő összetett szavak: *borfilozófia*, *bornép*, *borvidék*, *bormeditáció*, *borkatalógus*, *borágy*, még ha nem is léteznek, mint például a *borország*. Ezen rendszer, amelyet Hamvas a bor körül épít fel, azon a

felfogáson alapul, hogy a bor pozitívum, és mint olyan, alkalmas az ateizmusból való gyógyításra is.

Mint már említettük, a szépirodalomban újszerű elemekkel gazdagítva fordulnak elő olyan konvencionális metaforák, amelyeket a mindennapi életben is gyakran használunk. Ennek egyik eszköze a komponálás, amely a köznapi fogalmi gondolkodás elemeit felhasználva teremt újfajta megközelítést, a különböző metaforák együttesen történő alkalmazása révén (Kövecses 2005: 63). A bor nyelvi képének egy részét a magyar nyelvben az a felfogás is jellemzi, hogy ivással lehet felejteni, vigasztalódni. Ezt a felfogást a bor szó szinonimáival, mint például *gondűző*, *búkergető*, valamint két szólással is illusztrálhatjuk: *(a) borban keres(i) (a) feledést / (a) vigaszt* és *borba fojt (bánatot, keserűséget)* (MSz). *A bor filozófiájában* Hamvas szembeállítja az egészséges embert az ateistával, aki számára szerinte a bor az egyetlen gyógyszer. Így Hamvas bevezeti A BOR GYÓGYSZER fogalmi metaforát:

3) „... egyetlen *gyógyszere* van. A bor.” (Hamvas: 224)

„...postoji samo jedan jedini *lek*. Vino.” (Babić: 239)

4) „A homoki az egyszerűbb *életebek* gyógybora.” (Hamvas: 248)

„Vino s peska leči od jednostavnijih *rana života*.” (Babić: 249)

Hamvas művében ugyanakkor igen gyakori a megszemélyesítés, amely során nem emberi dolgokat emberi tulajdonságokkal ruházunk fel. Kövecses szerint a megszemélyesítés az ontológiai metafora egyik formájának tekinthető és használata során az egyik legkézenfekvőbb forrástartományt használjuk – saját magunkat, mivel a nem emberi dolgokat, fogalmakat, jobban megérthetjük az emberként való konceptualizálása révén (Kövecses 2005: 51). Ugyanakkor, a megszemélyesítés a mindennapi kommunikáció során is előfordul, így a borral kapcsolatos kifejezésekben is gyakran előfordul, ahogy azt az alábbi példák mutatják:

Utolérte a bor

rabvallató bor (olyan ez a bor, hogy *vallatni* lehetne vele)

a bor *megoldja* vkinek a nyelvét

megveti az ágát a bornak
a királyok bora, a borok *királya*
A bor a némát is *megetanítja* szólani.

E nyelvi kifejezésekből A BOR EMBER/SZEMÉLY fogalmi metafora rajzolódik ki és tulajdonképpen azt is mondhatjuk, hogy ez konvencionális metafora, mivel elég gyakori a mindennapi használatban. Hamvas pontosan erre épít, amikor a borról emberként beszél. Számára léteznek hím és női borok, szőke hajú és sötéthajú borok, szoprán, alt, tenor, basszus hangúak (239), és a boroknak van lényük és karakterük:

- 5) „... az igazi *lényét* akkor tárja fel...” (Hamvas: 240);
”...pravo svoje *svojtvo* pokazuje...” (Babić: 245)

- 6) „Zenét kíván. A magányt nem bírja. Vonzóereje valami kedves lágyság, amelynek legközelebbi *karakterét* még nem sikerült kielemeznem.”
(Hamvas: 247)

„Želi muziku. Ne podnosi samoću. Njegova privlačna snaga jeste neka priyatna mekotas čiji bliži *karakter* još nisam uspeo da analiziram.”
(Babić: 248)

Hamvas „párbeszédet” folytat a borokkal, így létezik olyan bor, „amely számomra sohasem tudott lényegeset *mondani*” (241.). Ő tudja, hogy

- 7) „a CSENGŐDI (vele *rokon* a SOLTSZENTIMREI(...)) *asszonyosabb, engedékenyebb*” (Hamvas: 247), hogy

„vino iz Čengeda (*srodno* mu je ono iz Šoltsentimrea (...)) *ženstvenije je, popustljivije.*” (Babić: 248)

- 8) „a GYÖNGYÖSI szépen *kiöltözött* bor”(Hamvas: 249),
„Započinjem s vinom iz Đendeša. Lepo *opremljeno* vino.” (Babić: 249)

- 9) „a DOMOSZLÓI, a lankás dombok, fél-alföldi borok *hercege*”
(Hamvas: 248) valamint, hogy

„ono iz Domosloa, *knez* među vinima” (Babić: 249)

- 10) „a bor *szereti* a magasságot és a kilátást, és *szeret* felülről nézni”

(Hamvas: 264) és hogy

„vino voli visinu i vidik, i voli da gleda odozgo” (Babić: 255)

11) „a bor az absztrakciótól *megóvja* őket” (Hamvas: 264).

„Vino ih čuva od apstrakcije.” (Babić:244)

Hamvas időnként nőként ábrázolja a bort:

12) „ilyen bort *nem vennék feleségül*” (Hamvas: 239)

„da se ovim vinom ne bih oženio” (Babić: 245)

13) „Aki a nagyobb feszültségeket nem kedveli (...), az *együtt tud élni* egy ilyen borral is.” (Hamvas: 239)

„Ko ne voli veće napetosti (...) on može da živi zajedno i s ovakvim vinom” (Babić: 245)

Azon kívül, hogy ebben az esszében Hamvas megszemélyesíti a bort, olyan absztrakt fogalommal is kapcsolatba hozza, amilyen a szerelem:

14) „A bor olyan volt, mint a cseppfolyós *csók*.” (Hamvas: 241)

„Vino je bilo kao tečan *poljubac*.” (Babić: 246)

15) „A bor folyékony *szerelem*...” (Hamvas: 243)

„Vino je tečna *ljubav*...” (Babić: 247)

A bor e fajta ábrázolása közelebb hozza őt az ateistához (hisz amit olvasunk „imakönyv az ateisták számára”), aki az Isten szótól retteg, így különböző „emberi dolgokkal” lehet rá hatni.

2.6. A BOR FAJTÁI

A bor filozófiájában Hamvas kifejti, hogy többek között a magyarok is a bornépek közé tartoznak. A borkatalógus vázlatában Hamvas fajták és vidékek szerint katalogizálja és írja le a magyar borokat:

1) homoki borok: kecskeméti, kiskőrösi, csengődi, soltszentimrei, soltvadkerti;

- 2) hegyi borok: gyöngyösi, móri, villányi, dörgicsei, arácsi, tihanyi, révfülöpi, csopaki, almádi, füredi, szekszárdi, hegyaljai, somlai, egri, badacsonyi, Szent György-hegyi;
- 3) homoki és hegyi borok közti átmenet: domoszlói, fonyódi, berényi.

Szőlőfajok szerint Hamvas a következő borokról tesz említést: *aszú, burgundi, kadarka, muskotály, rizling, szamorodni, szilváni, szürkebarát*.

A szerb fordításban Babić a következő megoldásokat választotta: *a homoki borok – vina s peska*. Ez a kifejezés létezik a szerb nyelvben is ellentétben a *hegyi borok – vina s brdovitih predela*, de gyakrabban *brdovita vina* kifejezéssel, amely inkább a bor természetére, mint származására utal, így a *vina s brdovitih predela* jobb választásnak tűnik. A magyar borvidékek neveit szerb képzőkkel látta el: *aračko, badačonjsko, čopačko, heđaljsko, kečkemetsko, šomlajsko, seksardsko, sentđerđheđsko* stb. A legtöbb magyar borvidék illetve borfajta ismeretlen a szerb olvasó számára, így a fordító gyakran használ szintagmákat egy magyar szó helyett, mint például (*csengődi - vino iz Čengeda, soltvadkerti - vino iz Šoltvadkerta* stb.), hogy egyértelművé tegye, borok különböző fajtáiról van szó.

Az *aszú* szerb nyelvű megfelelői a *pečeno vino, suškovo vino* illetve *suvarak*, amely az értelmező szótár szerint 'vino od prezrela voća sa većim procentom šećera i alkohola'. A többi szőlőfajta illetően, a szerb kifejezések hangzásban hasonlítanak a magyar szavakra, mivel elnevezésük idegen nyelvből származik (*burgundi – burgundac, muskotály – muskat, rizling - rizling*), vagy a magyar elnevezést a fordító szerb képzővel látta el (*szamorodni – samorodni, szilváni – silvanac, szürkebarát – sirkebarat*).

A szerb nyelvterület nyugati részén használják a *cijelo vino* kifejezést, amely a vízzel nem hígított, tiszta borra vonatkozik. A *kršteno vino* pedig a vízzel vagy szódával kevert bor, amelynek az elnevezése arra vezethető vissza, hogy a keresztlő szertartásnál (szentelt) vizet öntenek a megkeresztelendő személy (általában gyermek) fejére. A *keresztelt bor* kifejezés a szláv nyelvekből került át a magyarba. Ebből keletkezhetett *A bor pogányul jó* (azaz nem hígítva) szólás.

Mind a magyar, mind a szerb nyelvközösség területén található híres borvidékek és mint már említettük, a borivásnak mindkét népcsoportnál komoly hagyományai vannak, amit a borral kapcsolatos szavakkal és kifejezésekkel bővelkedő szókincs

is bizonyítja. *A bor filozófiájában* leginkább a magyar borokról és borvidékekről esik szó, melyek a laikusok számára általában ismeretlenek, így ezen mű és szerb fordítása, az irodalmi értékén túl, a magyar borkultúrát is bemutatja a szerb olvasónak.

3. AZ ISTEN NYELVI KÉPE

3.1. A KERESZTÉNY HAGYOMÁNYOK

A kultúra, és tágabb értelemben a civilizáció nyelvi képe egy adott nyelvben több elemből tevődik össze. A történeti folytonosság és a hagyományok vizsgálata szempontjából az egyik legfontosabb összetevője mindenképpen a vallás. E munkánkban, a magyar és a szerb civilizáció nyelvi képéről lévén szó, amikor a vallással kapcsolatosan beszélünk, természetesen a kereszténységre gondolunk. A civilizáció szó ebben az értelemben csalóka is lehet, mivel mind a magyarok, mind a szerbek a nyugati civilizáció részének vallják magukat, viszont a vallásban, mint kultúrtényezőben akár jelentős eltérések is mutatkozhatnak a két nemzet között. Hiszen e két nemzet a kereszténység két különböző irányzatához tartozik – a magyarok a nyugati, a szerbek pedig a keleti kultúrkörhöz.

Hadrovics László a *Vallás, egyház, nemzettudat* című munkájában a szerb egyház fejlődésével, illetve a nemzettudat fejlődésére gyakorolt hatásával foglalkozik. A 19. századi nemzeti eszmék ébredésével kapcsolatban kifejti, hogy a közép-kelet-európai kis népeknél ez a folyamat bizonyos mértékig hasonlóan ment végbe, legfőképpen azoknál, amelyek a nyugati kereszténység kulturális közösségbe tartoznak, mint a magyarok. „A keleti kereszténységgel vagy más néven a bizánci ortodoxiával azonban egészen más világ kezdődik. A keleti kereszténység a vallási élet sajátos értelmezésével és az egyházi szervezetnek a világi hatalommal, a nemzeti állammal való összefonódásával merőben más fejlődésen ment keresztül, mint a nyugati. (Hadrovics 1991: 5)”. Hadrovics szerint „a szerb ortodox teológiának nem volt olyan gazdag racionális kibontakozása, mint a latin kereszténységnek a szomszédos országokban, a magyaroknál és a horvátoknál” (Hadrovics 1991: 9). A papok és a hívek egyaránt leginkább a hagyományos szertartások megőrzésére összpontosítottak, vallási gondolatok megvilágítása nélkül. „Minél inkább távolodott a kereszténység a hivatalos vallási központoktól, és minél inkább a nép szélesebb rétegeibe hatolt, annál nehezebb volt meghúzni a határt a keresztény egyház hivatalos tanításának hagyománya és a népnek egy régibb, még a pogány korból származó hagyománya között. Ez a kétféle hagyomány keveredett: az ortodoxia bizonyos elemeket átadott a néphitnek, ez viszont a hivatalos vallást termékenyítette meg a maga hiedelmeivel

és szokásaival. A hivatalos ortodoxiának ez a fokozatos telítődése népi hiedelmekkel és szokásokkal idővel odáig fejlődött, hogy a keleti kereszténység sokat vesztett eredeti emberfölötti irányítottságából és lényegében beleolvadt a népszokások rendszerébe” (Hadrovics 1991: 10). A pravoszláv hagyomány, amely a jelenkori szerb nemzet- és világkép alapját képezi, tehát merőben különbözik a nyugati keresztény hagyományoktól. Érdekes viszont, hogy a *Magyar civilizáció* című írásában Sava Babić egyetért Carl Jung azon véleményével, mely szerint a barbár népek túl könnyen tértek át a kereszténységre mint tökéletes, szereteten alapuló vallásra, de nem igazán tudták megérteni és követni annak tanításait. Szerinte ezért maradt meg a Jézus által hirdetett kereszténység és a gyakorlat közötti egyet nem értés az élet sok területén. Babić szerint ez a kettőség a magyaroknál is jelen van (Babić 1996: 28). Földrajzi és történelmi tényezők arra utalnak, hogy a szerb és a magyar civilizáció között nagy a hasonlóság, de természetesen mi itt csak a tárgy nyelvészeti oldalával foglalkozunk.

3.2. AZ ISTEN SZÓ JELENTÉSE, EREDETE ÉS LEXIKÁJA

A civilizáció egyik fő összetevői között a vallás szerepel, mely nagymértékben befolyásolja a világról, életről, emberről és önmagunkról alkotott véleményünket. Jelen munkánkban a vallás központi fogalmát vizsgáljuk nyelvészeti szempontból, azaz az Isten nyelvi képe révén kívánjuk megközelíteni a magyar és a szerb vallási hagyományt és meghatározni annak szerepét a civilizáció nyelvi képének kialakulásában.

Istennek azon természetfeletti lényt vagy lényeket nevezik, aki vagy akik egyes vallások szerint a világot teremtették, vagy annak működését, történéseit irányítják vagy ellenőrzik. A különböző vallások más-más tulajdonságokat tulajdonítanak neki(k). A keresztények (valamint a zsidók és a mohamedánok) hite szerint az Isten a világ teremtője, fenntartója és ura, a legtökéletesebb személyiség (ÉrtSz). A zsidóság és a kereszténység istenképe a Biblián alapszik. A Bibliából Istent mint személyt ismerhetjük meg, aki a mennyben lakik, de mindenütt jelen van.

A magyar *Isten* szó eredete még mindig vitatott a nyelvészek körében. Biztos azonban, hogy a szó eredete mélyen a múltba nyúlik, ami érthető, ha

figyelembe vesszük, hogy az embernek mindig szüksége volt egy a természet viszontagságaitól védelmező erőre. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szerint *isten* egy bizonytalan eredetű szó, amely az *ős* főnév eredetibb *is* alakváltozatából keletkezhetett, eredeti jelentése viszont 'atyácska' lehetett, ami nem meglepő, mivel más nyelvekben is jelöli 'atya' jelentésű szó az istent (TÉSz.). Egy másik vélemény szerint azonban *isten* szó eredeti jelentése 'ős Ten, ős dörgő, ős tenyésző'. Az előtag jelenik meg az asszír Assur 'Ősúr', az egyiptomi Ozorisz/Usziri 'Ősúr', és a kelta Esus 'Ős', a gallok ősi istene (velsi Oes 'idős, ős') nevében, valamint az etruszk *eis/ais* 'divinita' szóban. A második tag, a *ten* kezdetben a mennydörgés hangját utánzó szó, Isten névként szolgáló változatai a magyar *Du, Dana*, szkíta *Thana*, kínai *tien*, japán *tenno*, török *tengri*, szanszkrit *deva*, hellén *deos, theos*, latin *deus*, olasz *dio*, francia *dieu*, spanyol *dios*, oláh *deu*, litván *diemos*, lett *dews*, óporosz *deiwoś*, perzsa *dev, div*, cigány *devel* stb." (Varga Géza: <http://istenszavunk.extra.hu>). Számos nyelvben tehát az *isten* szó eredete az ég fogalmához kapcsolódik. „Az indogermán legfőbb isten, *Dienus* egyszerre jelenti az égi jelenést és a szentet. A kelta *Taranis* (*taran*: égzengés szóból), a baltikum *Perkunas* (villám) és az ősszláv *Perun* (lengyel *piorun*: villám) különösen világosan mutatják az égi istenek későbbi átalakulását viharistenségekké. Az égi istent nem az éggel azonosítják, hiszen mint a kozmosz teremtője, ő teremtette meg az eget is. Ezért nevezik 'alkotónak', 'mindenhatónak', 'úrnak', 'legfőbbnek', 'atyának' stb." (Eliade 1999: 111).

A szerb nyelvben mégis más a *bog* szó etimológiája, mint a fent említett nyelvekben. A horvátszerb etimológiai szótár szerint a *bogat* baltiszláv melléknév, a *bog* főnévből képzett szó, amikor annak jelentése 'földi jó, szerencse' volt, *-ato* szuffixummal, amely valamivel való ellátottságot jelent. Ezen melléknév ősszláv eredetű és jelen van az összes szláv nyelvben. A mai *bog* főnév története szempontjából a *bogat* melléknév mellett, fontos szerepet játszik két másik szó is: *ubog* és *nebog*. Az előbbi *u-* prefixumot tartalmaz, az utóbbi *ne-* tagadószót, melyek azt tételeznek fel, hogy mind a *bog*, mind a *bogat* egykor melléknévek voltak. Ezekből keletkezett a *bogalj*, melynek jelentése 'kljast' azaz 'béna' és a keleti *što* dialektusokban van jelen (ER). *Bog* ősszláv eredetű szó, melynek első jelentései 'szerencse' és 'földi jó' voltak, hogy később ez utóbbiból keletkezzen a 'roba' azaz 'áru' jelentés. Erre utal a Montenegróban használatban

levő *dobra ti sreća* mint a *pomoz bog* üdvözlés válasza, a *cseh zboži*, melynek jelentése 'áru' illetve a szlovén nyelvben rossz szerencsét jelentő *zlega boga uživa* (ER). „Prvobotni pridjev **bogъ* postao je već u praslovensko doba radna imenica u značenju 'božanstvo koje razdeljuje sreću i zemaljska dobra po svom nahođenju'“ (ER). Az az elmélet, mely szerint a *bog* az iráni nyelvből származik, népszerű volt a nyelvészek körében. „Paralelizam slavenskoiranski ide i u tom pravcu da se prema izrazima iz slavenske mitologije *belbog*, *crn(o)bog*, *daždьbogъ* > *Dažbog*, *Dabog*, *Zao bog* (upor. Vukov izričaj *teško do zla boga*, *namučiti se do zla boga*, čemu odgovara slovenski izričaj *zlega boga uživa* 'ide mu rđavo') može zaključiti da je već u praslovenskoj mitologiji postojao iranski dualizam: *dobar i zao bog*“ (ER). A keresztény vallás átvette a *jó isten* fogalmát és *-ić* kicsinyítővel létrejött a *božić* szó, 'kis isten, isten fia' jelentésben, Jézus Krisztusra utalva a Jézus születésének (roždestvo Hristovo) ünneplése kapcsán, de mára a pravoszlávoknál a *rođenje božića* kifejezésből csak a *Božić* azaz 'Karácsony' jelentésben maradt fenn.

A *bog* szóból képzett szavak igen gazdag lexikális anyagot képeznek. Különböző nyelvterületekre jellemző képzőkkel a következő szavak jöttek létre: főnevek: *boginja*, *božica*; melléknevek: *božji*, *božanstven*, *bogovski*, *božanski*, *bogovetni*; igék: *bogovati*, *božiti* stb. A magyar nyelv szempontjából érdekes a *božur* szó, mely a 'paeonia, Pfingstrosse' növényt jelöli. „Važnost te izvedenice dolazi odatle što se ova biljka zove i *perunika*, izvedenica na *-ika* od *Perun*, kako se zvalo vrhovno slavensko božanstvo, a ovo je baltoslavensko. Prema tome, riječ *božur* omogućuje rekonstruirati povijest riječi. Riječ *bog* je mogla biti slavenska apozicija za *Perun*, a u toj apoziciji nije potrebno baltoslavensko slaganje. Riječ *božur* dokazuje nadalje da je *bog* animističkikm putem ušao i u botaničku terminologiju. Postoji za tu biljku i poimeničen pridjev *boža* = *božja ruža* u panonskom slavenskom, odakle madžarski *bazsa rózsa*“ (ER). Ez egy érdekes példája annak, hogyan kerül a szerb *bog* szó a magyar nyelvbe.

A szerb nyelvben számos tulajdonnév és vezetéknev keletkezett a *bog-*töből: *Bogdan*, *Božidar*, *Boža*, *Božo*, *Bože*, *Boško*, *Bogos(l)av*, *Bogumil*, *Bogomil*, *Bogoljub*, *Božan*, *Bogoje*, *Bogoš*, *Boguj*, *Bogun*, *Bogut*, *Božidarević*, *Bogojević*, *Bogić*, *Božić*, *Božićević* stb. A *Bogdan* névből keletkezett a *bogdanuša*, ami annyit jelent, mint 'neka vinova loza bijela grožđa' (Skok 1971). *Bogdan* férfi

tulajdonnév, mely már elég korán jelen volt a dalmát városokban, illetve vajdasági vezetéknév. Ezen név a *Deodatus* (= istenadta) tükörfordítása, amely szintén tükörfordítása a héber *Ionathan* névnek, melynek jelentése 'Isten ajándéka'. *Bogdan* keresztnévet bizonyára annak a gyermeknek volt szokás adni, akire a szülei hosszú ideig vártak és végül megkapták, mint 'Isten ajándékát' (ER).

Már említettük, hogy a szerb hagyományban a kereszténység felvétele mellett fennmaradtak bizonyos pogány elemek is. A Vuk Karadžić által gyűjtött népdalokban előfordul a homályos jelentésű *oj dodo, le, moj božo le* refrén, mely a szláv pogányság maradványaira utal. „Kako je kršćanstvo tabuiralo riječ *bog* prema židovskom uzoru da se *Jahveh* ne upotrebljava nego *jehova*, često se ne upotrebljava *bog* u potpunosti fonetici, nego se *g* zamennjuje sa *r*. Mjesto *bogme* govori se *borme*, tako ti bora mjesto *boga*; *oj bora ti*; *za bora miloga*. *Bog* se upotrebljava dalje kao tabu za riječi koje po narodnom vjerovanju nije dobro upotrebljavati u pravom i direktnom smislu: *ako bog da* (Kosmet, Piva-Drobnjak) *i ko bog da* za pitanje 'kuda?'. Uzvici *boksnam = budiboksnam* govore se u čuđenju, za isticanje istinitosti postoji uzvik i prilog *vjeraj-bog < vjera i bog* 'zaista' (Piva–Drobnjak); *istina bog* (Hrvatska) 'doista', *kaboga, kabogu* (Kosmet) prilog 'kako valja'; *iznedajboga* prilog 'iznenada' (ER).

A magyar nyelvben az *isten* tőből például a következő melléknevek: *istenes, isteni, istenadta, istenfélő*; igék: *istenít, istenkedik*, főnevek: *istenáldás, istencsapás, istennő, istenkísértés, istennyila, istentisztelet stb.* keletkeztek. A szerb *božur*hoz hasonlóan a magyar nyelvben is létezik *isten* szót tartalmazó növény elnevezés, nevezetesen az *istenfa*, amely 'cserjeszerű, sárga virágú temetői dísznövény'.

Mint láthattuk, az *Isten* jelentésű szó eredete különbözik a magyar és a szerb nyelvben, de a fogalom értelmezése, mégpedig az, hogy az *Isten* egy olyan felsőbbrendű lény, melynek hatalma meghatározza az emberek életét közös a két nyelvben. Továbbá mindkét nyelv gazdag *Istennel* kapcsolatos lexikával rendelkezik, de a magyar nyelvre nem jellemzőek az *Isten* tőből képzett tulajdonnevek.

3.3. AZ ISTEN METAFORÁI

„A vallás központi fogalmai között Istenről alkotott képünk, valamint Istenhez fűződő viszonyunk szerepel. Isten, hasonlóan a társadalom és a nemzet fogalmához, gyakran személyként szerepel a metaforikus konceptualizációban: *Atya, pásztor* stb. Ugyanennek a metaforának részeként a hívőkről mint *Isten gyermekeiről* szoktunk beszélni. A vallással kapcsolatos egyéb fogalmaink, mint például az örökkévalóság, a halál utáni élet stb. természetüknél fogva metaforikusak, hiszen nincs konkrét tapasztalatunk velük kapcsolatban” (Kövecses 2055: 40).

3.3.1. AZ ISTEN MINT SZEMÉLY

A továbbiakban elemezni kívánjuk az *Isten* szót a frazeológiai kapcsolatokban a magyar és a szerb nyelvben, mivel az állandó szókapcsolatok jellemző tulajdonságokat tartalmaznak egy nyelvközösségről. Mint már fenn említettük, Isten a keresztény köztudatban személyként szerepel, de nézzük, hogy ez milyen módon jelenik meg a magyar és a szerb nyelvben. „Rendkívül gazdag a személyesnek képzelt vallási lények körül kialakult körülíró megjelölés. Isten a *világ teremtője, a mennyei atyánk, seregek ura*, stb. A vallásos felfogás szerint Isten a mennyekben lakozik, az ég a *sátora*, a villám *Isten nyila*, de ez lehet átvitt értelemben Isten csapása is” (Hadrovics 1995: 225).

A megszemélyesítés egyik módja az, ha az absztrakt fogalomnak, ebben az esetben Istennek, emberi testrészeket kölcsönzünk. A magyar nyelvben létezik *Isten keze* és az *Isten uja*, továbbá létezik olyan, aki *kinőtt az Isten markából*, aki *megfogta az Isten lábát* vagy *most cseppent az Isten markába*, és van olyan hely, amely *az Isten háta mögött* található. A nagyon termékeny földre, gazdag vidékre azt is mondják, hogy *az Isten hóna alatt van*. Arra, aki nagyon kicsípte magát néhol azt mondják, hogy *kifeszítette magát, mint az Isten bal szeme*. A magyar nyelv szerint Isten birtokol dolgokat, mivel a templom az *Isten háza*, a pap az *Isten szolgálja*, a mennyország az *Isten országa*, de létezik *Isten ostora* is, amely nagy csapást jelent, továbbá kasa is van a *belecseppent az Isten kasába* frazeologizmus szerint, és végül az Istennek malmai is vannak, mivel a közmondás szerint *Isten malmai lassan őrlnek*. A szerb nyelvben a *božja kuća* templomot jelent, ahogy a magyarban is, azonban a *prst božji* annyi, mint 'a végzet, sors, büntetés vagy figyelmeztetés'. Ez a kifejezés különbözik a magyar

az *Isten ujj*a és *Isten keze* kifejezésektől mivel az *Isten ujj*a jelentése 'valamely váratlan esemény mint útmutatás, figyelmeztető jel valamely bizonytalanságban', és *isten keze* isteni hatalmat illetve isten büntetését jelenti. A *bič božji* viszont valami nagyon rosszat, nagy csapást vagy büntetést jelent, pontosan azt, amit magyarul az *Isten ostora*. *Božje blago* viszont pozitív jelentésű szókapcsolat, mivel hasznos és kellemes dolgokra vonatkozik, amilyenek például az eső vagy a kenyér.

Hadrovics a fenn említett tanulmányában Vladimir Čorovićara hivatkozik, aki a folklóranyagot tanulmányozva megállapította a kereszténységnek igazi népi vallásossággá alakulását a szerbeknél, kiemelve különösen az Isten fogalmának emberi mintára való elképzelését és rávilágított arra is, hogy a szentek a szerb népköltészetben mindenféle emberi gyengékkel vannak terhelve (Hadrovics 1991: 10). Ami az Isten emberi mintára való elképzelését illeti, a szerb nyelvben is léteznek olyan frazeologizmusok, amelyekben Istennek emberi testrészeket tulajdonítanak: *prst božji, uhvatiti boga za bradu, bog je najpre sebi bradu stvorio, bogu iza leđa, od njega je i bog digao ruke*, de jóval kisebb számban fordulnak elő, mint a magyar nyelvben. Érdekes viszont, hogy a szerb nyelvben léteznek olyan állandó szókapcsolatok, amelyek feltételezik bizonyos testrészeknek a létezését. Attól függetlenül hogy az *Isten háta mögött*, mint 'nagyon messze, félreeső, eldugott helyen' létezik ugyanolyan formában a szerbben, létezik egy szinonimája is, mégpedig *gde je bog rekao laku noć* (szó szerint: ahol az Isten jó éjszakát mondott). Ezen példában a *reka*o ige feltételezi, hogy istennek van szája, nyelve stb. amely lehetővé teszi a beszédet. 'Nagyon régen' jelentésben mondhatjuk *kad je bog po zemlji hodao*, ami feltételezi, hogy Istennek lába van. *Pod božjom kapom* azt jelenti, hogy 'ezen a világon, a földön, az egész világon', és feltételezi, hogy az Istennek van feje is. Az emberihez hasonló elme létezését a következő frazeologizmusok sejtetik: *i bog je koga zaboravio, kako te bog uči* vagy a közmondás: *bog ne spava..* Az Istennel kapcsolatos frazeologizmusokban a szerb nyelvben viszont nem találtunk olyat, amely az Istennek emberi gyengéket tulajdonít, így valószínű, hogy Čorović megállapítása a szentek emberi gyengékkel való felruházásával kapcsolatban Isten esetében nem áll fenn.

3.3.2. AZ ISTEN MINT TEREMTŐ ERŐ

AZ ISTEN SZEMÉLY fogalmi metafora az állandó szókapcsolatokban a magyar és a szerb nyelvben illusztrálni látszik azt a tényt, hogy az európai nyelvekben és kultúrákban az Istent személynek képzelik el. Ez a fajta istenkép az Ószövetségbe nyúlik vissza, amely szerint Isten saját képmására teremtette meg az embert. Innen származik az Isten mint teremtő ábrázolása is. Ezzel a felfogással találkozunk a nyelvben is, mégpedig a következő frazeologizmusokban: *amint az Isten megteremtett; az Isten is jó kedvében teremtett valakit; rosszkedvében teremtette az Isten; az Isten is neki teremtett valakit; az Isten is egymásnak teremtette őket* stb. Az *Isten is jó kedvében teremtett valakit* és *rosszkedvében teremtette az Isten* szókapcsolatok alapján az Istent a hangulatai vezérlik a teremtés folyamatában, ami egy egészen emberi tulajdonságot tulajdonít neki és egyben közelebb is hozza őt az emberekhez. Az *amint az Isten megteremtett* szerb nyelvű megfelelője *kako je koga bog stvorio*, melynek a 'meztelen' jelentésén kívül van még egy jelentése azaz 'olyan, amilyen valakinek a természete a születésétől kezdve'. A szerb frazeologizmusnak az egyik jelentése a külsőre, másik pedig a belső tulajdonságra vonatkozik, de mindkettőt az Isten teremtette. Az Istené tehát minden, amit teremtett, így az emberek a földön töltött idejével is ő rendelkezik. Az idő fogalmát magukban foglalják a következő állandó szókapcsolatok: *svaki božji dan* (magyarul: *minden istenadta nap*), *celi/čitav božji dan*, *krasti bogu dane*. Az utóbbi példa jelentése 'nem csinál semmit, lustálkodik, tétlenkedik', így ebben a példában az a felfogás is tükröződik, mely szerint a semmittevés az Istentől elvett és elpazarolt idő.

Az előzőekben már említettük, hogy Istennek van országa, háza, szolgálja, malma és ostora, de egy gúnyos magyar közmondás szerint állatkertje is van: *nagy az Isten állatkertje (sok bolond lakik benne)*. Ezen közmondásnak negatív konnotációja van, mivel a bolond embert az állattal hasonlítja össze. Manapság ezt a mondást egy hosszabbított változatban is lehet hallani, mely bővíti a metaforikus képet: *nagy az Isten állatkertje, csak alacsony a kerítése*. Viszont nem ez az egyetlen példa arra, hogy a nyelvben az ember az Istenhez tartozó állatként szerepel. Pozitív konnotációja van ezek közül az általánosan elterjedt *Isten báránya* szókapcsolatnak, illetve a kevésbé ismert *furcsa egy Isten bogara* kifejezésnek, míg *megy, mint az Isten ökre* nem tünteti pozitív fényben az illetőt,

akire vonatkozik, ahogy az *Isten barma* kifejezés sem. Az utóbbi kettő kifejezetten pejoratív hangzású. A szerb nyelvben szintén létezik olyan felfogás, miszerint pejoratív értelemben 'Istennek állatai vannak'. *U ovom božjem oboru* állandó szókapcsolat jelentése 'ezen a világon', de a következő példából látjuk, hogy negatív értelemben használják: *Bože, kakvih sve budala nema na ovom svetu, u ovom božjem oboru!* (Matešić 1982), mivel az *obor* szó jelentése 'disznóól'. Ellentétben a magyar *Isten báránya* kifejezéssel a szerb *božja ovčica* nem Jézus Krisztusra vonatkozik, hanem 'nyugodt természetű, ijedős emberre'.

3.3.3 AZ ISTEN FENT VAN

A keresztény vallás szerint az Isten az emberhez képest (és minden máshoz is) magasabb rendű lény, ő a világ teremtője és korlátlan hatalma van fölötte. Az Isten nyelvi képe a magyar és a szerb nyelvben pontosan ezt az elképzelést erősíti meg az eddigiek szerint. Az Isten nyelvi képe bővül azonban azzal a bibliai elképzeléssel, hogy az Isten az égben, a mennyországban lakik, amely elképzelés szimbolikusan szintén a hatalmat illusztrálja. Kövecses szerint a keresztény templomok az ég felé mutatnak, Isten feltételezett lakóhelye irányába, ami feltehetőleg az ISTEN FENT VAN metaforán alapul (Kövecses 2005: 70). A magyar nyelvben az Isten nyelvi képéhez hozzátartozik az is, hogy az égben lakik és ezt a következő példák szemléltetik: *ha van Isten az égben; letagadná az Istent is az égből; olyan igaz, mint ahogy Isten van az égben*. A szerb nyelv hasonlóképpen fenn az égben képzelet az Istent: *nebeski car* és *nebeska sila* kifejezésekkel illeti, továbbá *kad je bog po zemlji hodao (hodio)* – jelentése 'nagyon régen', tehát azóta már az égben lakik, *skidati (sve) bogove (svece) s neba*. *Nemati ništa pod milim bogom* és *popeti se do boga* feltételezi, hogy az ember van Isten alatt, tehát az Isten valahol fent van. *Bog visoko, a car daleko* – ez a közmondás két különböző helyviszony alapján értékeli az Istent és a földi uralkodót: az előbbi a magasban van, tehát az égben, az utóbbi pedig földi viszonylatban távol. Az, hogy az Isten a mennyben lakik, annyira egyértelmű volt a magyar nyelvű közösség számára, hogy *azt se tudja, hol lakik az Isten* frazeologizmust olyan emberre használta régebben, aki 'teljesen tájékozatlan, járatlan valamiben'.

3.3.4. ISTEN, A MINDENHATÓ

Azon felül, hogy mint személy és teremtő erő jelenik meg a magyar és a szerb nyelvben, az Isten mindenlátó és mindenható is egyszerre. A szerb nyelvben gyakran szerepel azokban a szókapcsolatokban, amelyeknek jelentése 'ismeretlen, nem tudni, senki sem tudja, érti' mint aki olyan tudás birtokában van, amely embernek nem adatik: *pitaj boga; bog bi ga razumeo; bog bi ga (sveti) znao; bog sveti zna; bog zna ko (šta, koliko, kako stb.)*, magyarul pedig: *Isten tudja Iisten látja lelkem; Isten a tanúm; Isten a megmondhatója*. Az Isten hatalmáról illetve annak mint legnagyobb tekintélynek elfogadásáról az emberek részéről a következő állandó szókapcsolatok tanúskodnak a szerb: *kako (koliko, šta stb.) bog da; kako je (milom) bogu volja; što bog da; ako bog da; kako bog zapoveda; gledati u kome boga; gledati u koga kao u boga*, illetve a magyar nyelvben: *ha Isten enged; ha Isten is úgy akarja; ha Isten éltet; ha az Isten erőt ad stb.* Abban az esetben, amikor az ember valamilyen bizonytalan helyzetben találta magát és csak a szerencsén múlt az élete vagy a vagyona, úgy érezte, csak az Isten kegyelmére számíthat. Valószínűleg onnan származnak a következő frazeologizmusok: *biti/nalaziti se u božjoj ruci/ božjim rukama; na milost božju; ostati/stajati na božjoj milosti*, illetve a magyar nyelvben: *Istennél a kegyelem, mindnyájan (az) Isten kezében vagyunk*. Bibliai eredetű és gyermek halálakor szokták volt mondani *Isten adta, Isten elvette* (szerbül: *bog dao, bog i uzeo*), arra utalva, hogy az emberek, így a gyermekek sorsával is az Isten rendelkezik, és ily módon olyan fájdalmas eseményt is, amilyen egy gyermek elvesztése, el tudták fogadni és feldolgozni, mondván, hogy az Isten akarata. *Božji blagoslov* pedig 'gyermekáldást' jelent, és az Isten jóakarátát fejezi ki az emberek iránt. Amennyiben *felviszi az Isten valakinek a dolgát/sorsát*, az illető magas állásba kerül és jó módban él, viszont ezen frazeologizmus azt sugallja, hogy az illető nem saját erőből érte el a sikert, hanem inkább a szerencsének vagy egyéb tényezőknek köszönheti.

Az emberek Isten jóságában vetett hitét és bizalmát a következő közmondások is bizonyítják:

Bog zatvori jedna vrata, a otvori stotinu.

Bog znade kako valjade.

Bog zna šta je za bolje.

Bog je stari davalac/ čudotvorac..

Ha az Isten bárányt ad, mezőt is ad = ha gyermeked születik, lesz az is amiből eltartsd. Ha az Isten nyulat teremt, bokrot is teremt neki = ahol baj van, ahol nagy a szükség, ott közel a segítség is. Az Isten akit megáztat, meg is száraszt = aki bajba jut, az ki is tud lábalni belőle.

A mindenható Isten egyik tulajdonsága az, hogy igazságos, bár nem mindig bünteti a rossz illetve jutalmazza a jó tettét. Az emiatt néha elkeseredett embert a következő közmondásokkal vigasztalták:

Az Isten nem siet, nem felejt. / Az Isten késik, de nem felejt.

Az Isten soha se marad adósunk.

Isten malmai lassan örölnek.

Tudja Isten kinek subát, kinek gubát.

A jó Isten kirendeli a betyárnak az akasztófát = a bűnöst előbb-utóbb eléri a büntetés.

Ezen közmondások szerb nyelvű megfelelői, melyek is azt sugallják, hogy a jótettért jutalom, a gonoszságért a büntetés előbb-utóbb kijár:

Bog je spor, ali je dostižan (ako se kašto i čini da polako ide, opet dostigne svakoga i svašto) (Karadžić 1849)

Bog ne plaća svake subote.

Bog ne sudi svake druge subote.

Bog nikom dužan ne ostaje.

Azonban létezik olyan közmondás is, amely szerint éppen az ellenkezője igaz az imént felsorolt példáknak, azaz az Isten nem mindig igazságos: *Annak adja az Isten a sarkantyús csizmát, aki nem tud benne táncolni = sokszor annak jut a jómód vagy azt segíti a véletlen, aki nem tud a szerencsésjével mit kezdeni.*

A magyar nyelv bővelkedik olyan állandó szókapcsolatokban, amelyek jelentése arra utal, hogy az Isten a végső erő, hatalom, így amit ő sem tud megtenni, már szinte lehetetlen: *az Isten se győzi (pénzzel) - valaki annyit költ,*

amennyit elő sem lehet teremteni., *az Isten se mos le valakiról-* valamilyen tettét soha nem lehet meg nem történné tenni, mindig a nevéhez fog kapcsolódni, *az Isten se találná meg* – lehetetlenség megtalálni, *az Isten se tehet eleget vkinek* - folyton valamilyen kérése van amivel a többieket zaklatja, nem győzik neki eleget tenni, *az Isten sem tud eligazodni (elmenni) valakin* – teljesen kiismerhetetlen személy, *az Istennek sem (akar/ tesz meg)-* semmiképpen sem. Mint láthattuk a fenti példákban, az a világkép tükröződik, hogy a legfelsőbb hatalom sem képes bizonyos dolgokra, így ezek embertől sem várhatók el.

3.3.4.1. AZ ISTEN ÉS A HALÁL

Az eddigi példákból láttuk, hogy mind a magyar, mind a szerb nyelvben az Isten nyelvi képe alapján, az Isten az, aki ad, elvesz, áld, irgalmaz, segít, őriz stb. és ily módon jelentősen befolyásolja az emberek életét. Azonban az Isten szerepe nem ér véget amikor az ember élete, hanem valójában itt kezdődik, mivel az Isten szólítja az embert halála percében: *az Isten elszólít valakit; elveszi az Isten valakijét; az Isten hazaszólít valakit, az Isten magához szólít; magához vette az Isten.* Ezek a frazeologizmusok a halált mint Istennel való találkozást ábrázolják. Hiszen Isten az, akinek a „végső elszámolást” be kell nyújtani. A szerb nyelvben ezt *ići /otići/ poći bogu na istinu/račun* kifejezés szemlélteti, de ugyanúgy gyakori az elképzelés, mely szerint az emberek haláluk után átadják, illetve visszaadják az Istennek a lelküket: *dati/ predati bogu dušu; preporučiti svoju dušu bogu;* magyarul pedig: *lelkét Istennek ajánlja.* A szerb nyelvben a *carstvo božje* vagy *carstvo nebesko* kifejezések a mennyországra vonatkoznak, ahová az ember a halála után kerülhet. Az Isten birodalma tehát a mennyekben van és a megboldogult ott találkozik az Istennel, aki hasonlóképpen mint a magyar nyelvben előtte magához szólította: *gospod je pozvao/prizvao koga sebi. Isten megkönnyebíti ágyszalmáját* olyan tréfás megfogalmazások egyike, amelyek a halál íjedelmének az elütésére szolgál (Hadrovics1995: 232-3). Bańczerowski, aki szerint a halál magasztalása a vallási, illetve az adott kultúrában elfogadott ösztársadalmi értékek kategóriáiban jelenik meg, a következő példákat hozza fel a halál vallási értékeit közvetítő frazeologizmusokra: *Isten örökös hazájába vitte; az Úristen a mennyei boldogságnak öröme és nyugodalmára vitte; magához vette az Isten* (Bańczerowski: 2000a: 207). Ami a halál tényének vallási értéket

kölcsönöz ezekben az állandó szókapcsolatokban mindenképpen az Istennel való találkozás. A halottakat mindkét nyelvközösségben mély tisztelet övezi, mely tiszteletet a következő állandó szókapcsolatokkal fejezik ki: *Isten nyugosztalja!*, *istenben megboldogult*; szerbül: *bog da mu dušu prosti* vagy ritkábban: *bog mu dao duši (rajsko veselje)*.

3.4. AZ ISTEN SZÓ A FRAZEOLÓGIZMUSOKBAN

Számos állandósult szókapcsolat, amely az *Isten* szót tartalmazza, mindennapi életünk során gyakran előfordul hétköznapi szituációkban. Ez a tény azt látszik bizonyítani, hogy az Isten jelenléte nagymértékben áthatotta a nyelvalkotó népcsoportokat és az életük és nyelvük nélkülözhetetlen részévé vált. Következnek azok a frazeologizmusok, amelyek különböző szituációkhoz köthetők:

- köszöntésre, üdvözlésre használható frazeologizmusok: *adjon v. adj' Isten; adjon Isten (jó napot); az Isten áldja; fogadj Isten*; szerbül: *pomoz bog; pomaže bog*;
- az üdvözlés viszonzásaként: *Isten hírével; Isten hozott; Isten hozta*; szerbül: *bog ti pomogao*;
- búcsúzáskor: *mehetsz Isten hírével; Isten áldomásával; Isten veled*; szerbül: *zbogom; ostaj zbogom*;
- jókívánságban: *adja Isten; adjon Isten erőt egészséget; minden jót; áldjon meg az Isten; Isten éltesse; segítsen az Isten; tartsa meg az Isten a jó szokását*; szerbül: *s bogom ostaj; bog da blagoslovi!; da bog da*;
- elégedetség, örömet, hálát kifejező állandó szókapcsolatokban: *az Isten adta; Isten dicsőségére; Isten jóvoltából; Istennek hála; van Isten (az égben)*; szerbül: *kao što je bogu volja; da bog pomože; bog moj; bogu hvala; hvala gospodu bogu*;
- kérésekben a kérés nyomatékosítására: *az Istenre kérlek; ha Istent ismer*; szerbül: *ako boga znate; za ime boga; za ljubav božju*;
- felkiáltásban csodálkozás, ijedség, félelem, fájdalom kifejezésére: *Istenem!; Édes jó Istenem!; Irgalmas Istenem!; Te jó Isten!; Az Isten szerelmére!*; szerbül: *Bože!; Bože dragi!; pobogu; zaboga; budi bog s*

nama; bog te veselio; bog te video; bože (me) sačuvaj; za ljubav božju; za boga miloga; za rane boga;

- bizonygatásban, fogadkozásban: *bizony Isten; Isten a megmondhatója; Isten a tanúm; Isten bizony; Isten ments!; Isten őrizz!; Isten(em)re mondom; Istent hívom bizonyságul; az élő Istenre esküszöm; szerbül: tako mi boga; sačuvaj bože; na ti boga i božje vere;*
- szitokban, átokban: *Az Isten büntesse meg!; Verje meg az Isten!; Az Istenit neki!; szerbül: Bog te ubio!;*
- bosszúságot, haragot, felháborodást, türelmetlenséget, elégedetlenséget kifejező állandó szókapcsolatokban: *ne adj Isten; hogy (sikerüljön); az Istennek sem; szerbül: bog te video; ne daj bože; da bog sačuva; za ime boga; idi(te) s (milim) bogom.*

Az előző példákban láthattuk, hogy az *Isten* szó gyakran előfordul olyan állandó szókapcsolatokban, amelyekkel az érzelmi állapotunkat fejezzük ki, ami arra utal, hogy fontos, emocionális töltetű pillanatokban, a világ nyelvi képe szerint az ember az Isten felé fordul.

3.5. AZ ISTEN SZÓ EGYÉB JELENTÉSEI

A szerb értelmező szótár szerint az Isten első jelentése a következőképpen hangzik: „U jednobožačkim religijama: vrhovno biće koje je stvorilo svet, koje upravlja njime, najviši duhovni princip“ (RSANU). Ebből a szószerinti jelentésből logikusan következnek az átvitt értelmű jelentések, melyek szerint az Isten:

1) akinek nagy hatalma van, mindenható: *I on ima sad pravo da me izbaci iz sobe kad hoće. On je sad moj bog., Tu je trgovac Ibrišim-aga, otrovan i grabljiv pauk, bog u kasabi., Banka je bog.*

2) a személy aki maga a tökély, elérhetetlen: *Betoven je bog muzike.*

3) a személy aki egy másik személy számára szeretet és tisztelet tárgya: *Vi ste od to doba u našoj kući Bog.*

4) ami valaki számára a legfontosabb, valakinek a mindene: *Novac mu je Bog.* (RSANU)

A magyar értelmező szótárban két átvitt értelmű jelentés szerepel az *Isten* szónál:
1) valamely felső hatalom v. ellenállhatatlan erő megtestesítője: *földi istenek; a földi isten a – direktor*.

2) *valaki v. valami az istene* kifejezésben valakit v. valamit mindennél többre becsül, jobban szeret: *a hasa az istene., a pénz az istene., a fia volt az istene*.

Az *isten* szó másodlagos jelentései az istenről alkotott képből táplálkoznak.

3.6. AZ ISTEN A BOR FILOZÓFIÁJÁBAN

A bor filozófiája című mű végén található a tárgymutató, mely tartalmazza a mű kulcsfogalmainak a listáját és feltünteteti előfordulásuk oldalszámát. Ezek közül a kulcsfogalmak közül nem szerepel az Isten fogalma, mégpedig azért nem, mert az ateisták „ha Isten nevét megpillantják, a könyvet tüstént a földhöz vágják” (Hamvas 203). Ezért Hamvas saját bevallása szerint más neveket választ, hogy beszéljen róla, ezek közül a legfőbb név a bor, amelyről munkánk második fejezetében volt szó. „Mi a bor? Hieratikus maszk. Valaki van mögötte. Valaki, akinek határtalan számú maszkja van, s aki ugyanabban a pillanatban él a Merkúr, az arany, az f-hang, a vörös szín maszkja mögött, aki egyugyanazon percben könyv, beszéd, női nevetés, pápaszem és sült kacsa” (Hamvas 219). A hieratikus maszk mögött az Isten található, mivel a bor a szent megnyilatkozása, hierophániája (görögül hierosz=szent; phainomai=megmutatkozni). Mircea Eliade, román származású vallástörténész szerint „a modern nyugati ember kissé kényelmetlenül érzi magát a szentség nem egy megnyilvánulásmódjával szemben: nehezen képes felfogni, hogy miként nyilvánulhat meg bizonyos emberi lények számára a szent kövekben vagy fákban” (Eliade 1999: 7). Hamvas művében ez a modern ember az ateista, akinek vallása a materializmus. „Ennek a vallásnak három dogmája van: lélek nincs, az ember állat, a halál megsemmisülés. A három pedig egyetlenegyre megy ki, s ez az, hogy az ateisták rettenetesen félnek Istentől” (Hamvas 206). Azonban Hamvas szerint az ateista sem vallástalan, hanem rossz vallásban hisz.

„Az absztrakt élet elméletileg megszerkesztett élet, amelyet nem közvetlen érzéki tapasztalatokra, hanem úgynevezett elvekre építenek. A modern korban két ilyen absztrakt embert ismerünk: az egyik a szcientifista, a másik a puritán. Mondani sem kell, hogy mind a kettő az ateizmus válfaja.

A szcientifizmusra jellemző, hogy nem ismeri a szerelmet, hanem a szexuális ösztönt; nem dolgozik, hanem termel; nem táplálkozik, hanem fogyaszt; nem alszik, hanem biológiai energiáit restaurálja; nem húst, krumplit, szilvát, körtét, almát, mézes-vajas kenyeret eszik, hanem kalóriát, vitamint, szénhidrátot és fehérjét, nem bort iszik hanem alkoholt, hetenként méri testsúlyát, ha fáj a feje, nyolcféle port vesz be, amikor a musttól hasmenése van, orvoshoz rohan, az ember életkorának növekedéséről vitatkozik, a higiéné kérdéseit megoldhatatlannak tartja, mert a körömkefét meg tudja mosni szappannal, a szappant meg tudja mosni vízzel, de a vizet nem tudja megmosni semmivel” (Hamvas 222).

Az ateistákra tehát csak közvetett módon, Isten nevét nem említve, lehet hatni. Ezért választja Hamvas a bort, mint hieratikus maszkot és mint gyógyszert, mivel „az ateizmus tulajdonképpen betegség. Az absztrakt élet betegsége. Gyógyszere egyetlenegy van: közvetlenül élni. A legelső szép nőbe beleszeretni, mégpedig sürgősen, nagyokat enni, virágok között sétálni, fenyvesekbe menni lakni, zenét hallgatni, festményeket bámulni, és bort, bort, bort inni. A jó vallás ugyanis olyan tehetség, amely csak egészséges emberben él” (Hamvas 280). Ezeket keresztül jut el az Isten az ateista lelkéig a számára egyébként profán világban.

4. AZ EGÉSZSÉG NYELVI KÉPE

4.1. AZ EGÉSZSÉG ÉS AZ EGÉSZ

A bor filozófiája című művében Hamvas Béla megkülönbözteti a jó vallást az ateizmustól, mint rossz vallástól. Az ateista ember szerinte minden, ami az egészséges ember ellentéte: *sánta, vak, nyomorék, fogyatékos, korcs, fejlődésben visszamaradt, béna, süket, félkegyelmű, féleszű, idióta, lelki fogyatékos* stb. Hamvas külön választja a lelket a testtől, és állítja, hogy mindenki egészséges lélekkel születik:

„Szerencsére a lélek nem olyan, mint a test. Ha valaki csonka lábbal, süketnémán születik, vagy életben nyomorékká lesz, azon emberi hatalom nem tud változtatni. A lélek világa más. Mindenki egész lélekkel születik, és ezt az egészséget soha el nem veszheti.” (Hamvas: 206-7)

„Srećom, duša nije kao telo. Ako se neko rodi kao bogalj ili gluvonem ili u životu postane bogalj, ljudska moć tu ne može ništa izmeniti. Svet duše je drugačiji. Svi se rađaju s celom dušom, i tu celinu niko nikada ne može izgubiti.“ (Babić: 232-3.)

Ebben a részletben különösen érdekes az *egészség* szó fordítása. Magyarul ez a szó egyértelműen az „épség, teljesség” fogalmára vezethető vissza (TESz), míg a szerb *zdravlje* főnévben az „egész” nem található a szótóban, viszont megjelenik az *isceliti* igében, amelynek jelentése ’meggyógyítani’ azaz ’újra egészsé tenni’. Babić ebből arra következtet, hogy mindkét nyelvben az *egészség* alapelve az épség:

„Ali osnova mađarske reči („egész”) znači: ceo, čitav, nenačet, celcat, što onda znači da je zdrav onaj ko je ceo, nenačet. I ako sada uporedimo to značenje sa našim glagolom „isceliti”, učiniti nekog celim, celovitim, potpunim, znači zdravim, odnosno izlečiti nekoga, odmah ćemo primetiti prastaro načelo zdravlja koje je sadržano u oba jezika: zdrav je onaj ko je ceo, nenačet, nepovređen, izlečiti nekoga onda znači: ponovo ga načiniti celim. Uz pomoć mađarskog jezika možemo da potvrdimo nešto što je veoma staro kako kod nas, tako i kod Mađara.” (Babić 1996: 14)

A bor filozófiájában a világ dualizmusának alappillére az egészséges – nem egészséges ellentét, ahol az egészséges a hívő embert a nem egészséges, azaz nem

egész ember az ateistát jelöli. Hamvas tehát szembeállítja az egészséges embert az ateistával. A következő mondatok az ateistákra vonatkoznak:

- 1) Csatázni? Egészséges ember *sántákkal és vakokkal* verekedjék? (Hamvas: 204)
Vojevati? Zdrav čovek da se bije sa *ćopavima i slepima*? (Babić: 231)
- 2) Mert *nyomorékok*, jóindulattal kell közeledni hozzájuk. (Hamvas: 204)
Jer *bogaljima* treba prilaziti s blagonaklonošću. (Babić: 231)
- 3) *Fejlődésben visszamaradt*, még *értelemben is gyenge* gyermekeknek kell őket tekinteni (...). (Hamvas: 204)
Treba ih smatrati *zaostalim u razvoju, čak kao decu slabog razuma* (...) (Babić: 231)
- 4) Mit irigyelhetnék a *nyomoréktól*, ha mégoly hatalmas is? Mit irigyelhetnék a *bénáktól, a süketektől, a félkegyelműektől és a féleszüektől*? (Hamvas: 205)
Šta da zavidimo *bogaljima*, čak iako su toliko moćni? Šta da zavidimo *paralizovanima, gluvima, suludima, idiotima*? (Babić: 232)

A felsorolt példákban olyan kifejezések szerepelnek, melyek az ateistát valamilyen betegséggel vagy fogyatékossgal illetik. A *fogyatékos* eltér az egészségestől, mert hiányos, hézagos, elégtelen azaz nem egész, nem teljes (SzK). A fogyatékossgok, amelyekkel az író az ateistát jellemzi, lehetnek egyaránt testi és lelki természetűek, de lehet átvitt értelmük is. Az 1) példában a *sánta* és a *vak* testi fogyatékossgok. A szláv eredetű *sánta* 'hibás lábú, sántítva járó' (ÉrtSz) emberre (vagy állatra) vonatkozik. Ha azt mondjuk, hogy egy gondolat *sántít*, azt akarjuk mondani, hogy 'nem igazán állja meg a helyét' (ÉrtSz). A *vak* a testi fogyatékossg mellett elvont síkon azt is jelenti, hogy valaki 'valaminek felismerésére, megértésére képtelen' (ÉrtSz). Ezen szó szemantikája kapcsolódik az ÉRTÉS LÁTÁS metaforához, melyre később még visszatérünk. A szerb nyelvben a *slep* melléknév a frazeologizmusokban is megjelenik, mint az értésnek és a tudásnak a szinonimája. *Jurnuti kao slijep* annyit jelent, mint 'veszélyes helyzetbe hozza magát gondolkodás nélkül' (Matešić 1982), *praviti se slijep i gluh* pedig azt hogy, 'nem érdekli, nem akar tudni valamiről' (Matešić 1982). *Biti slijep kod*

očiju arra utal, hogy az illető akire vonatkozik 'nem látja, illetve nem akarja látni azt, ami egyértelmű'. Az utóbbi példában is látni annyi, mint érteni.

Hamvas többször nevezi az ateistát lelki szegénynek. Ez a fajta szegénység visszaköszön a 2) példában a magyar *nyomorék* és szerb *bogalj* szavakban. Míg a *nyomorék* 'súlyos testi torzulásra' utal (ÉrtSz), magában foglalja a *nyomort* mint 'szegénységet'. A *bogalj* szó azonban eleve több átvitt jelentéssel bír a szó szerinti jelentése ('čovek ili životinja s telesnim nedostatkom, osobito u rukama ili nogama') mellett: 1) čovek koji nema snage, izdržljivosti: slabić, 2) čovek sa umnim nedostatkom, 3) siromašak (RSANU).

Hasonlóság mutatkozik a két nyelv között a 3) példában, a *fejlődésben visszamaradt*, szerbül *zaostali u razvoju* kifejezésekben. Mint a változás egyik speciális fajtáját, a fejlődést előre irányuló mozgásként fogjuk fel, ha pedig a fejlődést valamilyen nehézség hátráltatja, az lelassítja az előre irányuló mozgást (Kövecses 2005: 144). Mivel mindkét nyelv a fejlődést előre haladásként értelmezi, ezért a *visszamaradt* negatív irányt jelöl a magyarban ahogy *zaostali* a szerb nyelvben.

A 4) példában a *süket* szó egyik jelentése 'érzéketlen, közönyös' (ÉrtSz) és ehhez hasonló jelentése van a szerb nyelvű megfelelőjének, amit a következő állandó szókapcsolatok illusztrálnak: *gluh i slijep* = posve nezainteresiran, *kao gluhima govoriti* = uzalud govoriti (jer ne slušaju, jer ih nije briga), *ostati gluh* = ne brinuti se, ne reagirati, *praviti se gluh* = ne htjeti čuti, ne odgovarati (Matešić 1982).

Az utolsó példában a magyar nyelvű szövegben két kifejezést találunk, amelyek az értelmi fogyatékosra vonatkoznak: *félkegyelmű* és *féleszű*. *Félkegyelmű* jelentése 'gyengeelméjű, félbolond', *féleszű* jelentése pedig 'zavaros, nem teljesen épeszű ember' (ÉrtSz). Ezekben a szavakban az előtag a *fél* névszó, amely a *félkez*, *félláb*, *félszem* típusú kapcsolatok alapján a kelleténél, a szokásosnál kevesebb, „tökéletlen” jelentést kapott. Ezzel a jelentéssel főleg az észbeli gyarlóságot kifejező melléknevekben találkozhatunk (TESz). A *fél-* tehát mindkét szóban egyértelműen az épség, az egész hiányára utal, amely Hamvas művében az ateista tulajdonsága. Viszont Hamvas szerint az ateista nem vallástalan mivel „vallástalan ember nincs. Az ateisták nem vallástalanok, hanem szánandóan fogyatékos értelmük és korcs kedélyükhöz képest komikus vallásban

hisznek. (...) Az ateista bigottéria neve materializmus” (Hamvas: 205-206). *Fogyatékos* (értelem) és *korcs* (kedély) szintén egy olyan állapotra utalnak, amely eltér az egészséges, ép állapottól. A szerb fordításban a *zdrav* ellentétéként a következő szavak jelennek meg: *ćopavi, slepi, bogalji, zaostali u razvoju, paralizovani, gluvi, suludi, idioti* stb. Itt viszont egyik szóalaknál sem látszik az épség hiánya, mint a magyar *félkegyelmű* és *féleszű* példájában. Az összes testi fogyatékos jelölő szó az előző példákban rendelkezik átvitt értelmű jelentéssel mind a szerb, mind a magyar nyelvben. Azonban a magyar nyelvű szavakban, amelyek az értelmi fogyatékos jelölik, a *fél* névszó által „érezni“ lehet a teljesség hiányát, amely az ateistát jellemzi e műben.

Az *egészség* szó példájából talán lehetett látni, hogy egy szó, amelyre létezik megfelelő ekvivalens a másik nyelvben, mégis több, vagy kevesebb, esetleg más jelentést is tartalmaz. „Szavaknak minden nyelvben más a valójuk, más a múltjuk, más képzeteket keltenek” (Szabó 1968) és erre a jelenségre vonatkozik a nyelvi világnak a fogalma, amely, mint már említettük a nyelvi relativizmusból fejlődött ki. Hegedűs József szerint e fogalom „nagyon leegyszerűsítetten mindössze annyit mond: különböző nyelvek (és az azokat kísérő kultúrák) különböző (és sokszor igen eltérő) látásmóddal, szemantikai töltettel, konnotációkkal jelölik a környező világ tárgyi és mentális dolgait, jelenségeit, s így a jelölések tartalma más nyelvek és kultúrák vonatkozásában igen eltérő lehet” (Hegedűs 2000: 130). Ugyanakkor, a fogyatékoságokra vonatkozó szókincs elemzésénél láthattuk, hogy sok a hasonlóság a magyar és a szerb szavak szemantikája között, főleg az átvitt értelmű szavaknál.

4.2. AZ EGÉSZSÉG FOGALMÁNAK MEGHATÁROZÁSA

Az egészség ízét a betegség adja. E régi mondás szerint csak akkor tudjuk értékelni az egészséget, amikor betegek vagyunk. Az értelmező szótár meghatározása szerint 'az egészség az emberi vagy állati szervezetnek olyan állapota, melyben minden szerv zavartalanul működik; betegség nélküli állapot' (ÉrtSz.). Az *egészség* szó egyértelműen a betegség ellentéte, de ami érdekessé teszi ezt a viszonyt az, hogy az egészséget, mint alapállapotot a betegség hiánya határozza meg. Az emberi tudat tehát könnyebben érzékeli a betegség állapotát, amely különböző kellemetlen tünetekkel jár, mint az egészséges alapállapotot.

A szerb nyelvben az *egészséges* fogalmát az értelmező szótár (RSANU) szintén betegség hiányaként magyarázza:

- 1) koji nema zdravstvenih tegoba, oboljenja, mana, koji ne boluje, koji nije ranjen ili stradao u ratu, borbi i sl.;
- 2) (o duhovnim sposobnostima) koji dobro, normalno služi, nepomućen, neporemećen;
- 3) (o prostoru za život, boravak i sl.) u čijem okviru ne vlada bolest, zaraza, nezaražen;
- 4) (o hrani, piću, vodi) koji je bez zaraznih klica i drugih po zdravlje štetnih sastojaka, primesa, dobar za upotrebu, neukvaren, nezagađen;
- 5) (o predmetima, tkaninama) neoštećen, očuvan; neokrnjen, ceo.

A *zdrav* melléknév a szerb nyelvben, úgymint a magyarban, sokmindenre vonatkoztató. Elsősorban természetesen az ember egészségi állapotára, de ugyanúgy bármilyen élőlényre, azoknak a szerveire, testrészeire, továbbá helyszínekre, ételre, italra, tárgyakra, környezetünkre, életmódunkra. Az egészség lehet fizikai és lelki, illetve lehet szó szerinti és átvitt értelme. Amennyiben emberre vonatkozik, a jelentése az 1) alatt található, illetve lehet még 'amely életben van', ahogy azt a következő példa mutatja: „Koji se vrati *zdrav*, neka nikada ne zaboravi na nas, svoje mrtve drugove“ (RSANU). Itt a *zdrav* szó a *mrtav*, azaz 'halott' ellentétéként jelenik meg, ami azért érdekes, mert azt a felfogást tükrözi, mely szerint az egészség tulajdonképpen az életben maradást jelenti. Testrészek és szervek esetében az egészséges 'sértetlent, erőset, működőképest, jól kifejtettet' jelent, például *zdravo srce*, *zdrave oči*, *zdravi mišići*, *zdravi zubi* stb., míg a szellemi képességeinkre vonatkoztatva a 'tisztá, normális, magánál van' jelentést találunk: *zdrav razum*, *zdrava pamet*. *Zdrav (i) čitav* kifejezésnek két jelentése is van. Az első jelentés, melynél előfordulnak e kifejezés variánsai *živ i zdrav* vagy *zdrav i živ* is, 'életben lévő és sértetlen', illetve 'nem beteg, normális fizikai állapotban lévő' jelentéssel bír: „Ne jedite zelena voća, ako hoćete da *zdravi i čitavi* prođete“ (RSANU), „I onu noć dolazile aveti... ali on ostade *zdrav i živ*“ (RSANU). A második jelentése a szellemi épségre vonatkozik: „Otaj čovek nije pri sebi! ... kaže, da je iskopao šarana... Ta ... ljudi ne dam se ja *zdrav čitav* zaludeti“ (SANU). Petrović szerint sokatmondó a *zdrav* és *živ* előfordulása az áldásokban: pl. *neka je živ(a) i*

zdrav(a), valamint a következő szövegekben: *Čestita ti svetkovina, živ i zdrav bio i mnogo ih još u veselju i miru Božijem doživio; Čestita ti svetkovina, živ i zdrav bio i oženio se, i ja ti u svatovih bio* (Petrović 2006: 46). Erkölcsi értelemben a *prav (i) zdrav* kifejezés az 'ártatlant, valamilyen ügyben nem bűnöst' jelenti: „Kaži ti njemu ... do koga je krivica, a da ne bede posle mene *prava i zdrava*“ (RSANU), „Jamačno je ... navukao mrzost Rodofinikinovu na sebe, te ga je ovaj, *prava zdrava, bezdušno oklevetao*“ (RSANU). Az imént felsorolt példákban a *zdrav* szó, illetve az azt tartalmazó kifejezések személyekre vonatkoznak, jelölve azok testi, szellemi és erkölcsi épségét, így mindenféle értelemben az *egészséges* szó pozitív jelentéssel bír.

Amennyiben *zdrav* a tárgyakra vonatkozik, akkor 'sértetlent, jó karban lévő't, 'épet' jelent: „Po avliji su ležale *zdrave* i razlupane bačve“ (RSANU) „Ima jedan polovan fijaker *zdrav* na prodaju“ (RSANU), „Uvijek mu je manjkalo u kasi, tako da svoje plaće nikad *zdrave* iz ureda iznio nije“ (RSANU). Régen azokra a pénzermékre használták a *zdrav* melléknevet, amelyeknek nem volt lyukas a közepe és nagyobb volt az értékük. Ebben a szövegkörnyezetben a *zdrav* 'épet, egészset' jelentett: „ – Marko ... uze jedan 'zdrav' i jedan bušen cvancik – i pruži joj. – Daj oba *zdrava!* – reče Mara“ (RSANU), „Dukat ... baš mora biti 'zdrav i neizbušen'“ (RSANU).

Amikor *zdrav* átvitt értelemben szerepel az absztrakt, főleg a mentális képességeket, tevékenységeket jelentő főnevek mellett, a jelentése többféle lehet, de leginkább 'érthető, természetes, jogos, illetve józan, logikus, helyes': *zdrava radoznalost, zdrava težnja za napretkom, zdravi nagon, zdrav ukus, zdravo rasuđivanje* stb (RSANU). Hasonlóképpen, ha a különböző programokról, politikáról, véleményekről, meggyőződésről van szó, a *zdrav* a 'jól megalapozott, jó irányba haladó, konstruktív, helyes' jelentéssel bír: *zdrava pedagogija, zdrava obuka, zdrava načela, zdravi principi, zdrava socijalna politika, zdravo gledište* stb (RSANU).

Mint a szerb nyelvben, a magyarban is az *egészség* illetve *egészséges* elsősorban az ember fizikai, szellemi, lelki állapotára értendő: A kórházat *egészségesen* hagyta el (ÉrtSz), Tőle vannak *egészséges*, telivér, gyönyörű gyermekeim (ÉrtSz), illetve szerveire: *egészséges gyomor, szív, fogak* stb. 'A jól fejlődő és jó termést hozó növényre' is mondhatjuk: *egészséges gyümölcsfa*,

mákgubó (ÉrtSz), míg az *egészséges idő, lakás, táplálék* 'olyan, ami az egészségnek nem árt', illetve 'olyan, ami hozzájárul ahhoz, hogy valaki megőrizze az egészségét' (ÉrtSz). Átvitt értelemben, a szerb nyelvhez hasonlóan 'a kívánalmaknak megfelelő, a célt elősegítő s a fejlődést biztosító, helyénvaló' jelentése van: *egészséges együttműködés, politikai légkör, versengés*, illetve 'hasznos, termékeny': *egészséges gondolat, javaslat, ötlet* (ÉrtSz). 'Jókora nagy, kiadós' jelentése van tréfásan a következő példában: Kapott egy *egészséges pofont* (ÉrtSz). Ez utóbbi jelentésben *zdrav* helyenként előfordul a szerb nyelvterületen is, de nincs tréfás, bizalmas konnotációja, hanem 'koji se ističe velikim razmerama, intenzitetom, količinom, velik, jak, žestok': „Poslije *zdravoga boja*, osobito iz topova, tako ji sve protera ... da nisu imali kad ni mosta za sobom pokvariti“ (RSANU).

Az *egészséges* jelzőt a magyar nyelv nem használja tárgyakra vonatkoztatva 'egész, ép' jelentésben annak ellenére, hogy a szerb megfelelőjével ellentétben az *egészséges* szó a magyar nyelvben morfológiailag magában foglalja az *egész* fogalmát. Tehát a szerb *zdrave bačve* fordításaként a magyarban az **egészséges hordók* helyett valószínűleg az *ép, sértetlen hordók* szerepelne. Viszont az *egész* fogalma kapcsolatban van az *egészséges* fogalmával és ez abból is látszik, hogy a *nincs ki egészen* kifejezésben az *egészen* az ember mentális egészségére vonatkozik. Ha az ember *nincs ki egészen*, akkor 'hóbortos, bolondos, féleszű', tehát értelmileg nem egészséges. Az egészséget úgy képzeljük el, mint egy kerek egészet, és ha annak hiányzik egy része, vagy nem ép, akkor lép fel a betegség, illetve ha szellemi képességekről van szó, értelmi fogyatékoság.

Az egészség fogalma elsősorban az ember fizikai és szellemi betegségmentes állapotára vonatkozik, amely egyben feltétele az ember teljes értékű létezésének. Nem véletlen, tehát, hogy a szerb nyelvben a *zdrav* szó a 'živ, čitav' szinonimájaként értelmezhető. Amennyiben figyelmen kívül hagyjuk a betegséggel való együttélés lehetőségét, melyet a modern orvostudomány biztosít a huszonegyedik századi ember számára és elképzeljük a hagyományos kultúrák egészséghez való hozzáállását világossá válik, hogy számukra az egészség egyenlő volt az étellel. Erre utalnak a *živ i zdrav* és *zdrav i čitav* kifejezések is, melyekben az *egészséges* az 'életben lévő' illetve 'ép, egész' párjaként szerepel. Az *egészség* szinonimájaként sok egyéb kifejezést is használhatunk. Az *erőteljes*,

acélos, szívós, fitt, edzett, stramm kifejezések a fizikai erőt helyezik előtérbe, a *pirosposztság* és a *robusztus* az egészséges kinézetre utal, és az életre való alkalmasságot az *ellenálló, életrevaló, életerős, viruló, kicsattanó* szavak hangsúlyozzák. A *makkegészséges* illetve *egészséges, mint a makk* fokozzák az *egészséges* szó alapjelentését.

Az *egészség* egyben tulajdonság is, mely kisebb vagy nagyobb mennyiségben jelen van az emberi szervezetben, melyet itt is úgy képzel a nyelvhasználó, mint egy tartályt. Amennyiben ez a tartály tele van egészséggel, akkor a magyar nyelv a következő frazeologizmusokat használja, hogy kifejezze ezt az állapotot: *duzzad az egészségtől; majd kicsattan az egészségtől* (MSz). A szerb nyelvben szinte azonos képzet társul az egészséghez, mivel ott is a következő frazeologizmusokkal találkozunk: *pucati od zdravlja, prskati od zdravlja* (Matešić 1982).

4.3. AZ EGÉSZSÉG HELYE A SZERB ÉS A MAGYAR ÉRTÉKRENDEN

A szláv népeknél, így a szerbeknél is, az egészséget és annak megőrzését tartják az egyik legfontosabb értéknek. Petrović (2006:45) szerint, aki a pohárköszöntő szemantikájával foglalkozik az egészség nagymértékben egyenlő a boldogsággal és a jó és pozitív dolgokkal általában. Ezt az állítást etimológiai érveléssel támasztja alá, miszerint a *zdrav* lexéma (összl. *szdorvb*) két elemből áll, a **sz* (jó) és a **-dorvb* (fa), így a szószerinti jelentése a 'jó fából'. Petrović itt Lomára hivatkozik (Petrović 2006: 45), aki a 'kemény, erős' jelentést helyezi középpontba, amikor azt állítja, hogy a fa keménysége fogalmából kialakulhatott az egészség fogalma, mint például az angloszászon melléknév *trum* jelentéseiben 'szilárd' > 'erős' > 'egészséges'. Loma szerint a fa és az egészség fogalmainak a kapcsolatáról az a szokás is tanúskodik, hogy jó egészséggel kapcsolatos kívánságokat a *da kucnem u drvo* azaz „lekopogom” megjegyzés illetve cselekmény követi. Petrović (2006: 45) szerint a szerb *zdrav kao dren* hasonlat, illetve annak macedón változata szintén az egészség és a fa kapcsolatára utal, mivel *dren* 'somfát' jelent. *Zdrav kao drenovina* és *zdrav kao drenova srž* ennek a frazeológiai kapcsolatnak a változatai (Matešić). A fával való hasonlaton kívül, Matešić frazeológiai szótárában az *egészséges* a következő hasonlatokban jelenik meg: *zdrav kao bik, zdrav kao riba, zdrav kao jabuka, zdrav kao kremen, zdrav*

kao puce, zdrav kao trijes, zdrav kao trijesak. Ezekből a példákból láthatjuk, hogy az *egészséges* melléknév hasonlatokban különbözőképpen szerepel, egyszer a bikával, hallal, almával hasonlítják össze, máskor tűzkővel, gombbal és mennydörgéssel. Hangsúlyozni szeretnénk, hogy az *egészséges* melléknevet tartalmazó hasonlatok sokasága a fogalom jelentőségére utal.

Az egészség fontos szerepét, az élet és siker egyik feltételeként a szlávok hagyományos értékrendjében az a tény is bizonyítja, hogy a *zdrav-* tő a legtöbb szláv nyelvben a hagyományos üdvözlési formának a részét képezi: szerb és horv. *zdravo, u zdravlje*, bolg. *останете със здраве*, orosz *здравствуйте* (Petrović 2006: 46), és az 'üdvözlés, üdvözlés' szóban is jelen van: *pozdrav, pozdravljati*.

Petrović szerint a *zdrav* lexéma szemantikai fejlődése összefügg annak a nyelvközösségnek az értékrendjével, amelyben az adott fejlődés végbement. Petrović állítja, hogy a *zdrav* jelentéstani változása kifejezetten pozitív irányba történt. Kosmeton a *zdravi* jelentése lehet 'igazi', például: *zdravi Ciganin* (Petrović 2006: 46). A vajdasági bunjevácok beszédében a *zdravo* jelentése lehet 'nagyon', például: *Zdravo je voli, a ona ni da čuje za njeg; Zdravo je bolesan* (RBB). Mindkét jelentésváltozatnál megfigyelhető, hogy a *zdravo* szó egy általánosabb, illetve az utóbbi példánál jelentésfokozó variáns jött létre.

Az egészség jelentőségét az is alátámasztja, hogy a *zdrav-* tővel képezik a *zdravac* növény (*Geranium Macrorrhizum*, magyarul: illatos gólyaorr) elnevezését, amely a néphagyomány szerint különös erővel védi az emberek egészségét és fejlődését (Petrović 2006: 47). Hogy az egészség erőt jelent, a *zdravac* szó másik jelentése illusztrálja, mely szerint az 'szilárd, erős homogén kőfajta': „I na *zdravcu* učvrsti Carevu palatu” (RSANU).

A balkáni szlávok, így a szerbek is nagy jelentőséget tulajdonítottak/tulajdonítanak a pohárköszöntőnek. „Obred nazdravljanja predstavlja bitnu komponentu u sistemu vrednosti tradicionalne kulture balkanskih Slovena. On figuriše u svim najbitnijim trenucima kako u ličnom životu pojedinca – nazdravlja se prilikom rođenja i krštenja deteta, na svadbi, pa čak i prilikom sahrane – tako i u svim važnim tačkama godišnjeg ciklusa – nazdravlja se prilikom slava, litija, Božića i ostalih godišnjih praznika“ (Petrović 2006: 19). Ezen szertartás szerb elnevezése *zdravica*, a 'poharat emel' ige pedig *nazdraviti* és folyamatos párja *nazdravljati*, és mindegyik szorosan kapcsolódik az

egészség fogalmához, mivel a pohárköszöntő legfőképpen jókívánásokat közvetít, melyek közt az egészség az egyik legfontosabb. Érdekesség, hogy a *zdravica* szó a szerbhorvátból átvették a szomszéd nyelvek is – újjörög, olasz és román nyelv (Petrović 2006: 43), ami leginkább olyan szavakra jellemző, amelyek külön jelentéssel, jelentőséggel bírnak.

Végül, mi sem bizonyítja jobban az egészség szerepét a szerbek értékrendjében, mint két Vuk Karadžić által gyűjtött közmondás (Karadžić 1849):

Zdravlje je najveće bogatstvo.

Zdravlje je najveće blago ovog sveta. (Az egészség a legnagyobb kincs.)

A magyar nyelvben ezeknek a szólásoknak a *Jó egészség drága kincs* felel meg.

Az egészség nagy érték a magyar nyelvűközösség számára is. Ezt bizonyítják a következő szólások (MSzK):

Nincs jobb, mint a jó egészség.

Akkor becsüli az ember az egészséget, amikor nincs (mikor a betegséget érzi).

Akkor drága az egészség, mikor meglep (közel) a betegség.

Az egészség ízét a betegség adja.

Az utóbbi három közmondásban az egészség fontossága a betegség tükrében jelenik meg, annak ellentétéként. Ezen közmondásokból nem csak az egészség fontossága az ember számára tűnik ki, hanem az embernek az a tulajdonsága is, hogy csak akkor tudja értékelni a pozitív dolgokat, amikor ezeket a negatívumok váltják fel.

Hogy az egészség mennyire alapvető értéknek számít a magyar és a szerb nyelvűközösségben, az a tény is bizonyítja, hogy az *egészség* szó milyen gyakran fordul elő az udvariassági kifejezésekben. A leggyakoribb ilyen kifejezések a *kedves egészségére* vagy *válják egészségére*, melyek koccintáskor, evés vagy tüsszentés után mondott jókívánások (ÉrtSz). Ezen kifejezések szerb nyelvű megfelelője a *nazdravlje* szó, melyet azonos szituációkban használnak a szerb nyelvűközösség tagjai. Ha valaki jó egészséget kívánva koccint, illetve poharat emel valakiért, akkor annak a *valakinek az egészségére iszik*, ennek a szerb nyelvű ekvivalense pedig a *piti u nečije zdravlje* kifejezés (ÉrtSz). *Viseld egészséggel!* (új) ruhadarab átadásakor mondott jókívánásként hangzik el (ÉrtSz). A felsorolt udvariassági kifejezésekből kitűnik, hogy mindegyik esetben a jókívánás valójában az egészségre vonatkozik, mint legfontosabb értékre.

5. A LÉLEK NYELVI KÉPE

5.1. A LÉLEK JELENTÉSEI

A bor filozófiája szerint „az ital értelmi megfelelése a lélek világa” (Hamvas: 213), ezt tesszük vizsgálatunk tárgyává. A magyarban a *léleknek* a következő jelentései vannak (ÉrtSz):

- 1) a. az ember életének és a személyiségnek a testtől független (anyagtalan) létezőként képzelt hordozója;
b. képzeletbeli, test nélküli lény, pl.: *gonosz lélek*;
c. kísértet, pl.: *hazajáró lélek*;
- 2) a. az emlékezés, képzelet, értelem stb. folyamatainak összefüggő egésze, az ember belső valósága, pl.: *a lelkébe lát valakinek*;
b. az ember érzemvilága, pl.: *valami betölti a lelkét*;
c. akaratérő, bátorság, pl.: *lelket önt valakibe*;
d. lelkiismeret, pl.: *nem visz rá a lelkiismeret*;
- 3) személy, pl.: *egy árva lélek sem*;
- 4) valaminek az éltető eleme, legfontosabb tagja, része, pl.: a társaság *lelke*;
- 5) *a toll lelke*: a toll gerincének üregében levő hártya;
- 6) vonós hangszer belsejében a fedőlap és a hátlap közé feszített pálcika.

A 1) és 2) alatt felsorolt jelentések (a lelkiismeret kivételével) ősi örökség, míg a lelkiismeret és a 3), 4) és 5) jelentések a különféle lelki tulajdonságoknak vagy az egész embernek a 'lélek, szellem' jelentésű szóval való megnevezéséből fejlődtek (TESz). A 6) jelentés az olasz *l'anima del violino* 'a hegedű lelke' mintájára jött létre, s a hegedű e részének fontos funkciójára (a hangrezgés közvetítése, a hangerő növelése stb.) vonatkozik (TESz).

A szerbhorvát értelmező szótár az első jelentés három pontjában összefoglalja a *lélek* legfontosabb jellemzőit, melyek szerint a lélek az ember teljes szellemi élete, a tudata, továbbá az ember érzelmi világa, temperamentuma valamint erkölcsi érzéke, lelkiismerete, amely különbséget tesz jó és rossz között (RSANU). A további jelentések megegyeznek a fent felsoroltakkal, azzal a különbséggel, hogy a szerb nyelvben a *duša* szónak néhány olyan jelentése is lehet, amelyeket a magyar értelmező szótár nem foglal magában, például:

- 7) a. légzés, lehelet
- b. szív, a vérkeringés legfőbb szerve
- 8) tűzfegyver csőürege
- 9) valaminek a belseje, veleje.

A 7a) jelentés nem szerepel ugyan az értelmező szótárban, de kapcsolatban van a *lélek* szóval, mivel annak egy régebbi jelentése. A *lélek* származékszó, melynek alapszava *lel-* ősi örökség a finnugor korból. Vogul és osztják változatainak jelentése a 'lélegzet, lélegzik' volt, a finn *löyly* szónak pedig 'hőség, gőz, pára'. Eredeti konkrét 'lélegzet, lehelet' jelentéséből esetleg már a finnugor korban kifejlődhetett az átvitt 'lélek, szellem' jelentés (TESz). Érthető tehát, hogy a lélegzet, mint az élet egyik feltétele (a *lélek* egyik régebbi jelentése az 'élet' volt) alapjául szolgált az ember belső világát jelentő *lélek* szó kialakulásának.

A 8) jelentés, miszerint a *lélek* 'tűzfegyver csőürege' is lehet, a szerb nyelvben hasonlóképpen jöhetett létre, mint a magyarban a *toll lelke*, amely a toll belsejében lévő hártyát jelöli. A 9) jelentés általánosabb, azonban tükrözi a lélek két legszembeűnőbb tulajdonságát – a lélek elhelyezését, illetve jelentőségét. Az 5), 6), 8) és 9) jelentések tárgyakra vonatkoznak, és mind azt tételezik fel a lélekről, hogy a hordozója belsejében található.

Mint láthattuk a 3) magyarázatban, a *lélek* jelenthet akaratot, bátorságot és lelkiismeretet. Ezeket a fogalmakat a szerb nyelvben, ahogy a magyarban is, más szavakkal is kifejezik, melyek gyakran előfordulnak az állandó szókapcsolatokban is. A *lélek* egyik szinonimája részben a *duh* szó, amelynek legszembeűnőbb példája a *Szent lélek = Sveti duh*, latinul *spiritus sanctus*, ami azért is érdekes, mert a *spiritus* egyik jelentése 'lélegzet, lehelet'. A régi magyarban *Szent Szellel* szerepel. Ezzel rokon szemléletű a szláv *Sveti duh* is.

Világi értelemben a *duh* szó jelentése 'sveukupnost psihičkih procesa u ljudskom biću (za razliku od životinje), svest, duša' (RSANU). Például az *ispustiti duh* és *predati duh u ruke Gospodu* egyforma jelentéssel bír, mint az *ispustiti dušu* illetve *predati bogu dušu*. A *duh* szó másik jelentése a 'moralna snaga, moral, odlučnost, hrabrost' (RSANU), a *duh* utóbbi jelentését a következő frazeologizmusok illusztrálják: *dizati/podizati duh* = ohrabriti/ohrabrivati koga,

dizati moral; *klonuti/pasti/padati duhom* = obeshrabriti se, postati očajan; *poletjeti duhom* = ohrabriti se, osjetiti se jakim. A felsorolt frazeologizmusok magyar nyelvű megfelelői a *tartja a lelket valakiben* és *lelket önt valakibe* szókapcsolatok. A *nem visz rá a lélek* állandó szókapcsolatban a *lélek* szón a lelkiismeretet értjük, hiszen ez a frazeologizmus azt jelenti, hogy 'lelkiismerete, jóérzése, embersége nem enged megtenni valamit' (MSz). A szerb nyelvben a *lelkiismeret* ekvivalense a *savest*: *grize/peče/jede koga savest* (= *furdalja/nyomja a lelkiismerete*), *probuditi/razdrmati savest* (= *megszólal/felébred a lelkiismerete*), *savjest je komu čista* (= *tiszta a lelkiismerete*). Azonban *imati na savesti* állandó szókapcsolat az *imati na duši* szinonimája is lehet, tehát a lelkiismeret és a lélek fogalmának ezen szegmentuma hasonló jelentésű. Íme még néhány példa, melyben a lélek lelkiismeretet jelent: *gubiti/izgubiti dušu* (= *raditi nepošteno i nepravedno, raditi protiv svoje savjesti, griješiti, zgriješiti*); *griješiti/ogriješiti dušu* (= *govoriti neistinu, riječju ili delom nanijeti komu štetu ili uvredu*); *čuvati dušu* (= *pravo govoriti/raditi, čuvati se svake nepravde, laži*), *mirne duše* (= *bez grižnje savesti, slobodno, bez brige, spokojno*).

A *lélek* mindkét nyelvben metonimikusan embert, személyt is jelent:

A lakosság 500 *lélek*.

Egy (árva v. teremtet) *lélek* sem.

Lélek az ajtón se be, se ki! (ÉrtSz)

Sama trezarija može primiti pedeset *duša*.

Broj stanovnika u Banatu ... je iznosio oko 30 do 35 hiljada *duša*.
(RSANU)

A fenti mondatokban A RÉSZ AZ EGÉSZ HELYETT metonímia példáit láthatjuk, amelynek jól ismert esetei a *kéz*, *agy*, *arc*, *alak* az ember jelölésére (Kövecses 2005: 155).

5.2. A LÉLEK ÉS A TEST

A *lélek* azon jelentései, amelyek az emberben való elhelyezkedésére vonatkoznak alapjául szolgálhattak azoknak a kifejezéseknek a kialakulásának, amelyek a különböző tárgyaknak is lelket tulajdonítanak (pl.: *a toll lelke*). Bár az

ember esetében a testen belüli helye nincs pontosan meghatározva, a következő kifejezésekben világosan látszik, hogy a lélek a testen belül helyezkedik el: *lelket önt valakibe; tartja a lelket valakiben; kiönti a lelkét; kiveri a lelket valakiből; kisírja a lelkét; lelket lehel valamibe; kirázza a lelket valakiből; már csak hálni jár a lélek valakibe*. A szerb nyelv szemlélete szerint a lélek hasonlóképpen valahol belül van, a *zapekla se duša u nekome (u kostima)* frazeologizmus szerint az ember csontjaiban. Ez nem túl gyakori frazeologizmus, jelentése: 'aki túl sokáig él, nagyon öreg' és a magyar megfelelője *beleszáradt a lélek*. *Jedva nositi dušu u kostima* szintén a csontokba helyezi a lelket, jelentése pedig 'teljesen kimerült, erőtlen'.

A lélek távozása az ember esetében halált jelent: *kiadja a lelkét; kileheli a lelkét; kiszorítja a lelkét valakinek*. A halállal kapcsolatos kifejezéseket a szerb nyelvben három csoportba sorolhatjuk. E kifejezések mind tartalmazzák a lélek testből való eltávozásának, szétválásának képzetét:

- a) a lélek különböző testrészekeken keresztül távozik a testből, így jelezve a súlyos betegséget, illetve a halál közeledtét: *nositi dušu u nosu; duša je (stoji) kome u nosu (na jeziku, u grlu); dršće komu duša na jeziku; duša došla/se penje u nos; s dušom u nosu; došla komu duša u podgrlac/pod grlo;*
- b) lélektől való szétválás: *razdeliti se/boriti se; rastati se s dušom; ispustiti (izdahnuti) dušu; predati dušu, ispade kome duša;*
- c) erőszakos halál: *istisnuti/ istresti nekome dušu na grlo/ iz grla; izvaditi/vaditi dušu nekome; ubiti dušu u nekome.*

Az utóbbi, szerb nyelvű frazeologizmusok arra utalnak, hogy a lélek valahol a test közepe táján helyezkedik el, de mindenképpen a torok alatt, és általában az orron keresztül távozik. A lélek természete nincs meghatározva – lehet tárgy vagy folyadék, vagy valamilyen meg nem határozott anyag. A *lélek* régi jelentései szerint (lélegzet, lehelet, gőz, pára) ez az anyag talán levegőszerű és láthatatlan. A *duša* szó népies használatban szívet is jelenthet, és ebből talán arra lehet következtetni, hogy a szerb nyelvközösség a lélek helyét a szívben, vagy annak környékén képzeleli. Ezt a feltevést az is alátámasztja, hogy a szív átvitt értelemben általában érzelmeket jelent, ahogy részben a lélek is. Erre utal a csak árnyalatban különböző két frazeologizmus: *biti bez duše*, melynek jelentése 'biti

neosjetljiv/bezosjećajan, ne moći razumeti nevolje drugog, bez suoćanja, biti opak/okrutan' és 'biti nemilostiv/nemilosrdan' jelentésű *biti bez srca*. Ezek a magyarázatok alapján mind a lélek mind a szív az ember belső világát, érzelmeit hívatott képviselni. *Otvoriti srce* és *otvoriti dušu* azonos jelentésű állandó szókapcsolatok, melyekben a *srce* és a *lélek* szinonim fogalmak. A magyar nyelvben hasonlóképpen szinonim a két, a *szívet* és a *lelket* tartalmazó frazeologizmus: *nincs szíve valamit megtenni* és *nem viszi rá a lélek valamire annyi, mint 'nem hajlandó megtenni valamit'*.

Több példával illusztráltuk, hogy a magyar, valamint a szerb nyelvi világkép szerint a lélek az emberi testen belül van, távozása egyenlő a halállal. Az életet tehát csak a test és a lélek egysége biztosítja. Hogy a lélek és a test együtt alkotnak egy egészet, a *dušom i tijelom* frazeologizmus látszik alátámasztani, melynek jelentése 'potpuno, u svemu, posve'. A két elem (test és lélek) együttes jelenléte teszi erőteljessé a valaki vagy valami iránti támogatás kifejezését a *biti dušom i telom uz koga/što*, melynek jelentése „biti vatren pristaša nekoga/nečega“. Két ember között is lehet teljes az összhang, egytértés: érzésben, gondolkodásban, és akaratban. Ilyen esetben azt mondjuk, hogy *egy test, egy lélek; testestől, lelkestől*, szerbül *biti jedno telo i jedna duša* illetve *biti jedna duša*.

5.3. A LÉLEK AZ ÉLET ÉS A HALÁL KÖZÖTT

Nyelvben rögzült képe szerint a lélek az emberi testen belül helyezkedik el, és az életet magát képviseli; ha végleg elhagyja a testet, bekövetkezik a halál. Az élet és a halál közötti állapotot a *(már csak) hálni jár a lélek valakibe* állandó szókapcsolat illusztrálja, melynek jelentése 'annyira megviselte a betegség, hogy remény is alig van a felépülésére, nagyon beteg, szinte halálán van'. Ezen frazeologizmus keletkezését O. Nagy Gábor szerint a kereszténység felvétele vagy éppen a honfoglalás előtti korra tehetjük, noha legkorábbi adatunk e szólásról csak 1600-ból van és azóta mindössze egyetlen változata alakult csak ki: *csak alunni jár belé a lélek* (O. Nagy 1999: 259). O. Nagynak kétféle elképzelése van a szólás eredetéről. Az egyik azzal az őskori ember hiedelemvilágra jellemző elképzeléssel kapcsolatos, mely szerint „a halott ember lelke csak nappalra száll ki a testből, éjjelenként azonban hazajár hálni, azaz elfoglalja régi szállását, a testet, s olykor

meglátogatja életben maradt ismerőseit, barátait is” (O. Nagy 1999: 260). Ebben az esetben véleménye szerint a szólást túlzó értelemben használták, mivel a szólás nagyon beteg, de élő emberre vonatkozik. A másik, és O. Nagy szerint valószínűbb változat, hogy a szólás forrása egy rokonyelvben létező kifejezés. „A vogul, osztják és a lapp néphit szerint a beteg ember lelke a betegség tartama alatt a testen kívül tartózkodik. Varázslójuk, a sámán ezért úgy akarja betegeit meggyógyítani, hogy mesterségesen előidézett önkívületi állapotban túlvilági útra indul és megkísérli felkeresni a testen kívül, valahol az alvilágban kóborló beteg lelket. Ha útja eredménnyel jár, visszahozza a beteg testéből eltávozott lelket, s visszatesszi a testébe” (O. Nagy 1999: 260). Ha a magyar nyelvű közösségekben is élt az elképzelés, hogy a beteg ember lelke egy időre kiszáll a testből akkor érthető, hogy beteg emberre azt mondták, hogy *csak háltni jár belé a lélek*. Végezetül, O. Nagy megjegyzi, hogy ez a magyarázat is csak akkor tekinthető hitelesnek, ha sikerül e szólás megfelelőjét kimutatni más rokon nyelvben.

Csak háltni jár belé a lélek szólás természetesen azon az ősi elképzelésen alapszik, hogy a lélek az élet maga, ezért, ha valaki betegség, rosszullet után jobban lesz, azt mondjuk, hogy *visszatér belé a lélek* (MSZ). A kereszténység tehát, más vallásokhoz hasonlóan, a lelket mint önálló entitást képzelel el, mely bármikor külön válhat a testtől illetve az anyagi világtól, ez a felfogás tükröződik számos állandósult szókapcsolatban, szólásban és közmondásban.

A lélek tehát mozgásban van, a *lélek útja* a következő lehet:

- a) a testbe: *csak háltni jár belé a lélek; visszatér belé a lélek; minden tagjába külön lélek költözött; a lélek költözik a testbe; új lélek szállt beléje;*
- b) a testből: *távozik belőle a lélek; kiszáll belülről a lélek; a lélek távozik a testből; a lélek végleges eltávozása;*
- c) testen kívül: *a lélek tovább vándorol a földön; a túlvilágra érkezik a lelke; a lélek bolyong negyven napig.* (MNSZ)

5.4. A LÉLEK MINT ÉRZÉKELHETŐ VALÓSÁG

O. Nagy szerint a lélek anyagtól független volta szemben áll a reális tapasztalatokkal, így mégiscsak szükség van arra, hogy valamilyen érzékelhető valósághoz kapcsolódjék a lélek, például a tűzhöz, mivel az – az ősi szemlélet számára – nem test, nem anyag, de mégis érzékelhető valóság és számos vallás

összefüggésbe hozza a lelket a tűzzel, a lánggal. Az *eloltották a gyertyáját* szólás eredete is ezzel a felfogással hozható kapcsolatba. „Azt, hogy valakit megöltek, a Székelyföldön is, meg a Bakonyalján is így fejezik ki: *elótották a gyertyáját*, Csongrádban pedig a közbeszédben is azt mondják a megholtra: *elégött a gyertyája*” (O. Nagy 1999: 165). A finnugor népek tűzkultusza mellett, ennek magyarázataként O. Nagy azt a magyar népmese-típust említi, „mely arról szól, hogy élő gyermekeket, rendszerint két királyfit, ármánykodással elásnak, hamvaikból gyümölcsfa nő, ebből deszkát, majd ágyat készítenek, s midőn az ágyat elégetik, a tűzből kipattanó szikrából vagy parázsdarabokból újra élő emberek lesznek. Az emberi léleknek tehát ebben a magyar népmesében megőrzött ősi hiedelem szerint is tűz-, parázs vagy szikraformája van” (O. Nagy 1999: 165-166). Fontos még megjegyezni, hogy O. Nagy szerint „az *eloltották a gyertyáját* eredetileg nem metafora volt, hanem olyan kifejezés, melynek szó szerint vett értelemben is hittek, amely tehát a hajdani emberek hiedelemvilágának egy élő darabját őrizte meg számunkra” (O. Nagy 1999: 167).

A szerb nyelvben is fellelhető az elképzelés, mely szerint az életet a lánggal hozzuk összefüggésbe. *Dogoreva/gasi se čija svijeća* frazeologizmus jelentése ’gasi se čiji život, približava se smrti’, és *ugasiti kome svijeću* pedig annyi, mint ’uništiti/upropastiti/istrijebiti koga’. A szerb és a magyar nyelvben tehát a két frazeologizmusnak azonos strukturája és jelentése van. Hogy a gyertya az élet metaforája az *umrijeti bez svijeće* állandó szókapcsolat is bizonyítja, melynek jelentése ’ostati bez potomstva’, amiből az következik, hogy a gyertya az utókorra azaz az élet folytatására is vonatkozik. Ezek a kifejezések az ÉLET TŰZ metafora megvalósulásának tekinthetők.

5.5. A LÉLEK MINT TÁRGY

Számos más fogalomhoz hasonlóan, a lélekkel kapcsolatban is több fogalmi metafora létezik, vagyis a léleknek mint céltartománynak több forrástartománya van. Ezt a jelenséget Kövecses azzal magyarázza, hogy „a beszélőknek több forrásfogalomra van szükségük, hogy a célfogalom különféle szempontjait konceptualizálják” (Kövecses 2005: 96). A lélek is olyan absztrakt fogalom, melyet sokféle aspektusból lehet megközelíteni.

Mint már korábban említettük, a lélek az ember személyiségének, belső valóságának, érzelmvilágának képzelt hordozója. A szerb frazeologizmusokban a lélek úgy konceptualizálódik, mint egy tárgy, melynek belső és külső része van. A belseje különböző érzelmek tárolója, és minél mélyebb zugaiba hatol az ember, annál intimebb részeivel találkozik. A következő kifejezések a LÉLEK TARTÁLY fogalmi metaforát illusztrálják: *gledati u dušu; dirnuti u dušu; zaviri(va)ti/zaroniti u dušu; znati/poznavati nekoga ili nešto u dušu; uneti se/upiti se u dušu; ući u nečiju dušu* (RSANU). Ezen tartály feneke jelenti az ember legmélyebb, legbensőségesebb, legrejtettebb részeit: *do dna duše; u dno duše; do u dubinu duše, u dnu duše; u dubini duše*. A magyar nyelvben is jelen vannak hasonló kifejezések: *a lelke mélyén; a lelkébe lát; a lelkébe gázol / belegázol a lelkébe; valami betölti a lelkét*. A következő példák a Magyar Nemzeti Szövegtárból a LÉLEK TARTÁLY metaforát illusztrálják: *bizonytalanság és félelem költözött az emberek lelkébe; nem tudhatja, mi áramlik a lelkébe; akaratertőt önt a lelkébe; lelkébe kell csepegtetni a legfőbb igazságokat*. Míg a LÉLEK TARTÁLY metaforánál, a hangsúly a lélek tartalmán van, a LÉLEK TÁRGY metaforánál a lélek külső és belső részére gyakorolt hatások kerülnek előtérbe: *nem láthatunk bele a tüntetők lelkébe; ha bepillanthatnék a lelkébe, befészkelte magát a gyerek lelkébe; belegázoltam a lelkébe; belegyalogolt a lelkébe; belenyúlt a lelkébe; ne mássz bele az emberek lelkébe; lelkébe lop; örökre lelkébe vésődik; lelkébe hatol*. A lélek tehát zárt tárgy, mely néha kinyílik: *otvoriti dušu*, illetve a lélek folyadék, mely kifolyik egy tartályból: *izliti dušu*, magyarul: *megnyílik a lelke; feltárja a lelkét; kiönti a lelkét*, vagy esetleg befolyik: *lelket önt valakibe*. A magyar és a szerb nyelvre tehát egyaránt jellemző az az elképzelés, mely szerint a léleknek nehezen elérhető és titkos, de annál sebezhetőbb mélysége van. *A lelkében olvas annyi, mint valakinek a legtitkosabb gondolatait is ismeri, kitalálja* (MSz). Ez a frazeologizmus úgy ábrázolja a lelket, mint egy könyvet, amely az ember titkos gondolatait tartalmazza.

Mindkét nyelv úgy fogja fel a lelket, mint teher alatti tárgyat. Ez a teher általában valamilyen súlyos gond vagy felelősség: *valakinek a lelkén fekszik valami; valakinek a lelkén szárad valami; a lelkén viseli valakinek a sorsát; nyomja a lelkét valakinek; a lelkére nehezedik*. A *nem venném a lelkemre* frazeologizmus esetében éppen a felelősség háritásáról van szó. A szerb nyelvben

is megtalálhatók ennek megfelelő kifejezések: *imati na duši; visiti o duši; nositi na duši; pasti na dušu; biti na nečijoj duši; íci na čiju dušu; greh ti na dušu; ležati kome na duši; staviti/metnuti nekome nešto na dušu; trpati/tovariti kome šta na dušu, uzeti na (svoju) dušu; kamen leži kome na duši; nositi teško breme na duši*. Amikor a gondtól megszabadul, az ember megkönnyebül: *svalio (mu) se kamen s duše; pao mu je kamen s duše; (od)laknu mi na duši; odvaliti komu kamen s duše*; magyarul: *könnyít a lelkén*.

A lélek tulajdonképpen tárgy, amelyet az ember az Istentől kap és neki adja vissza (*visszaadja a lelkét a teremtőnek / az Úrnak; lelkét az Istennek ajánlja*) kivéve, ha *eladta a lelkét az ördögnek/ az ördögnek adta a lelkét*. Vannak olyan ügyek, dolgok, emberek, akikért az ember *a lelkét is kitenné / odaadná*, ami azt jelenti, hogy 'odaadón minden tőle telhetőt megtesz érte'. *Predati bogu dušu* annyi, mint 'meghalni', *daje bogu dušu, a bog je neće (da primi)* akkor mondják, amikor valaki nagy kínok közt van, ha pedig valaki rossz útra tér, azt mondják *đavolu/vragu je dušu zapisao/poklonio/prodao*.

A szerb nyelvben a *boli me duša* szókapcsolatban a lelket szervként fogjuk fel. Ennek a metaforának a magyar nyelvben a *megsebzi valakinek a lelkét* és a *lelki fájdalom* nyelvi kifejezések felelnek meg.

Mint láthattuk, a lélek nyelvi képe a magyar és a szerb nyelvben sok hasonlóságot mutat. Mindkét nyelvben rögzült kép szerint a lélek olyan tárgy, amelyet kapni és adni is lehet; tartály melynek mélysége és titkos tartalma van, teher alatti tárgy, amely tehertől meg lehet szabadulni.

Mind a magyar, mind a szerb nyelvben léteznek azonban a léleknek olyan metaforái, melyek a másik nyelvben nem találhatók meg. A szerb nyelvközösség tudatában a lélek olyan anyagként is megjelenik, amely ég vagy éppen nedvessé válik: *gori/izgori mi duša za nekim/nečim* annyi mint 'valami után vágyakozom, kívánok valamit', *okvasiti/pokvasiti dušu* pedig 'iszom valamit'. A magyar nyelv pedig a 'túlságosan érzékeny, sértődékeny személyt' a mimózával hasonlítja össze a *mimóza lélek* kifejezésben.

5.6. LÉLEK A BOR FILOZÓFIÁJÁBAN

A folytatásban összehasonlítjuk a lélekkel kapcsolatos részeket *A bor filozófiájában* és fordításában. A műben a lélek a következő szövegkörnyezetben jelenik meg először:

- 1) „Az ateisták a mi *lelki szegényeink*. E kor leginkább segítségre szoruló gyermekei. *Lelki szegények*, azzal a különbséggel, hogy a mennyek országára alig van reményük.” (Hamvas: 204)

„Ateisti su naši ljudi *siromašni duhom*. Oni su deca ovog doba kojoj je ponajviše potrebna pomoć. *Siromašni duhom*, jedva da i imaju nade za carstvo nebesko.” (Babić: 231)

Lelki szegények szókapcsolat bibliai eredetű:

„Boldogok a *lelki szegények*: mert övék a mennyeknek országa.”

(Máté 5: 3)

„Blago *siromašnima duhom*, jer je njihovo carstvo nebesko.” (Mt. 5:3)

A szerbhorvát értelmező szótár szerint a *siromašni duhom* szókapcsolat jelentése 'umno ograničen, neprosvećen (obično podrazumevajući i bezazlenost, dobrotu)' (RSANU), ami arra utal, hogy *duh* inkább a szellemi képességekre vonatkozik, míg a *duša* elsősorban az érzelmek hordozója. Ilyen értelemben, *duh* magyar megfelelője a szellem, mint alkotótudat, gondolkodás, ahogy azt a következő példában láthatjuk:

- 1) „Az anyagból *lélek*, a *lélekből* szellem...” (Hamvas: 267)

„Od materije duša, od duše duh...” (Babić: 256)

A *lélek* jelentéséről szóló alfejezetben említettük, hogy a szerb nyelv a magyar *lélek* megfelelőjeként bizonyos esetekben más szót használ, például a *duh* szót, melynek jelentése 'bátorság, határozottság, erkölcsi erő' jelentésben is használja. A *lélekjelenlét*, mely 'váratlan, súlyos helyzetben megmutatkozó hidegvér', az előzőhöz hasonló jelentéssel bír:

2) „... gyakorlati érzésben, *lélekjelenlétben*, emberiségben a vallásos ember fölött áll?“ (Hamvas: 236)

„... u praktičnom smislu, *u prisustvu duha* i čovečnosti?“ (Babić: 244)

Legtöbb esetben viszont a lélek megfelelője a szerb fordításban *duša*:

3) „...*lélek* nincs...“ (Hamvas: 206)

„...*duša* ne postoji...“ (Babić: 232)

4) „Szerencsére a *lélek* nem olyan, mint a test. (...) A *lélek világa* más. Mindenki *egész lélekkel* születik (...) A *lélek* fogyatékoságaiból mindenki meggyógyulhat.“ (Hamvas: 206-7)

„Srećom, *duša* nije kao telo. (...) *Svet duše* je drugačiji. Svi se rađaju s *celom dušom* (...) Svako se može izlečiti od manjkavosti svoje *duše*.“ (Babić: 232-3)

5) „A közönséges materialista *szánandó lélek*...“ (Hamvas: 207)

„Običan materijalista je *bedna duša*...“ (Babić: 233)

6) „...az italról tudják, hogy ennek értelmi megfelelője a *lélek világa*...“ (Hamvas: 213)

„...o piću znaju da je njegov intelektualni pandan *svet duše*...“

(Babić: 235)

7) „...minél öregebb, annál tüzesebb, mint a helyesen *érett lélek* mind“ (Hamvas: 249)

„... kao i sve *duše koje ispravno sazrevaju*“ (Babić: 249)

8) „Most megérkezik a bor, a *lélek illuminációja*.“ (Hamvas: 258)

„Sada stiže vino, *iluminacija duše*.“ (Babić: 253)

A lélek magyar és szerb nyelvbeli képe – mint láthattuk – sok közös vonást tartalmaz. Legjellemzőbb vonásai: a test és a lélek egysége, a lélek elhelyezése a testen belül, a testből való távozásának módjai; a lélek mozgásának különböző módjai; a lélek több tekintetben egy tárgyhoz, illetve tartályhoz hasonlítható.

6. LÁTÁSKULTÚRA

6.1. AZ ÉRTÉS LÁTÁS METAFORA

„Anyánk méhében köldökünkkel vagyunk a világhoz növe. Amikor megszületünk, szájunkkal. A szem érzékszerveink között az absztrakt; azzal a tárggyal, amelyet lát, sohasem lép közvetlen kapcsolatba, és nem tud vele összenőni. A fül a dolgokat valamivel közelebb eresztí. A kéz meg is fogja. Az orr már a dolgok páráját is beszívja. A száj, amit megkíván, magába veszi. És csak akkor tudom meg valamiről, hogy micsoda, ha megízleltem. A száj a közvetlen tapasztalat forrása” (Hamvas: 212).

Hamvas sajátos vilásképe szerint az ember a világon kívül tartózkodik, míg meg nem születik, születése után viszont a szája a legfontosabb szerve, amely biztosítja a túlélését. Felfogása szerint az összes többi érzékszerv másodlagos a szájhoz képest, mivel szájon keresztül létesít az ember legközelebbi kapcsolatot a világgal. Azonban annak ellenére, hogy nem érintkezik közvetlenül a tárgyakkal, amelyeket lát, a szem az az érzékszerv, amelyre az ember mindennapi élete során leginkább hagyatkozik. A színek világa, a háromdimenziós térérzékelés, a tömegkommunikációs eszközök többsége (TV, internet, óriás plakátok stb.) mind vizuális ingerek, így feltételezik a szem használatát. Napjaink urbánus civilizációja integrálja az érzékszerveket érő ingereket, de a világ érzékelésében mégis a látásnak van elsődleges szerepe. Bańcerowski szerint a látásnak az értéssel, tudással való kapcsolata egyértelmű. Ha az adott személy nem „látja”, vagy „látását” valami megnehezíti, korlátozza, akkor nem ismeri meg a dolgok valódi állását. Az ÉRTÉS LÁTÁS fogalmi metafora a magyar nyelvben nagyon termékeny. Íme néhány Bańcerowski által felsorolt példa: *világos magyarázat; átlátszó hazugság, gondolatok, kifogás, ürügy; zavaros megnyilatkozás; nem sok értelmét látom a dolognak; nézzük meg közelebből ezt a kérdés; átlát a szavain; átlát valakinek a ravaszságán, tervén, titkain; belátta, hogy hibás döntést hozott; a probléma megoldása új látásmódot, nézőpontot, szempontot igényel; kinyílt a szeme; felnyitotta vkinek a szemét; kinyílt a csipája; port hint a szemébe; homokot hint vkinek a szemébe; füstöt fúj a szemébe* (Bańcerowski 2000b: 349-352). Bańcerowski kifejti, hogy „mivel az értés látás, a látáshoz pedig

nélkülözhetetlen a fény jelenléte, így a *fény (világosság) – sötétség* oppozíciója fontos szerepet játszik a metaforikus rendszerben. Az oppozíció első tagja (= fény) a tudást, a második pedig (= sötétség = a fény hiánya) a tudás hiányát szimbolizálja. Ezeknek a szerkezet típusoknak a nagy mennyisége a természetes nyelvekben arról tanúskodik, hogy az emberi érzékek közül legfontosabb a látás. *A mi kultúránk is látáskultúra*” (Banczerowski: 2000b: 349-352).

Az ÉRTÉS LÁTÁS metafora természetesen jelen van a szerb nyelvben is: *ne vidim u čemu je smisao; vidim da nije pogodan trenutak; prozreti nečije namere; providan izgovor; prozirna laž; slepe pristalice; jasan odgovor; očigledni razlozi; očevidna propast; mutni poslovi; otvoriti nekome oči* stb.

6.1.1. AZ ÉRTÉS LÁTÁS METAFORA A BOR FILOZÓFIÁJÁBAN

A bor filozófiájában Hamvas a többi érzékszervvel szemben a száj általi érzékelést emeli ki, azonban a műben számos olyan példa található, amely az ÉRTÉS LÁTÁS metaforát illusztrálja. A továbbiakban össze kívánjuk vetni a mű szövegét a szerb nyelvű fordítással az ÉRTÉS LÁTÁS metafora illusztrálása céljából, hogy kiderítsük, jelen van-e és milyen mértékben fejeződik ki az említett fogalmi metafora a szerb nyelvű fordításban. A következő példákban a *lát*ni ige az értés szinonimája:

- 1) „Amikor az ateisták *látták*, hogy irigylük őket, elbizakodtak.” (Hamvas: 204)
„Kad su ateisti *primetili* da im zavide, uobrazili su se.” (Babić: 232)
- 2) „Mindezekből most már *világosan lát*ni...” (Hamvas: 206)
Iz svega ovoga sada *se već jasno vidi*... (Babić: 232);
- 3) „Minden gondolkozást az érzékekkel kell kezdeni, mondja Baader. Tanácsának ésszerű voltát *beláttam*, s ezért kezdtem a bor metafizikáját a legérzékibb érzékkel, a szájjal” (Hamvas: 221),
„Svako razmišljanje treba započeti čulima, kaže Bader. *Uvideo sam* razumnost njegovog saveta i zbog toga sam metafiziku vina započeo najosetljivijim čulom, ustima.” (Babić: 237)
- 4) „*Lát*ja, hogy nem megy, mégis tovább csinálja” (Hamvas: 223),
„*Vidi* kako to ne ide, pa ipak i dalje to radi.” (Babić: 238)

Klikovac szerint az ÉRTÉS LÁTÁS metafora azon metaforák egyike, amelyek legmélyebben áthatják egy nyelv szókincsét. A *videti* ige jelentései közül, több olyat sorol fel, amely nem szó szerint a látással függ össze, hanem az értéssel, azaz egyéb logikai és intuitív tudással (Klikovac 2004: 136). A példák szerb értelmező szótárakból valók, RSANU-ból és RMS-ből:

- a. razumevati, shvatiti, biti jasno (=ért): *Iz toga se vidi da treba što pre poći natrag.*
- b. nalaziti, smatrati, misliti (=gondol): *Moderna kritika ne vidi u piscu Opasnih veza...samo najsvirepijeg anatomu ljubavi.*
- c. uvideti, razabirati, shvatiti (=belátja): *Zar ne vidite da moram!*
- d. doznati, saznati (=megtudja): *Pročitaj mi ovo pismo da vidim što mi poručuje.*
- e. razmisliti, prosuditi (=gondolkodik): *Dede, drugovi, da vidimo šta ćemo.*
- f. znati (=tud): *A još nemam zimskog kaputa, nit' vidim kako ću ga steći.*

A 4) példában a *látja* azaz szerb *vidi* illusztrálja legjobban az ÉRTÉS LÁTÁS metaforát mindkét nyelvben. A szerb fordításban viszont megfigyelhető a *lát* ige hiánya az 1) példánál annak ellenére, hogy, mint azt a *lát* ige felsorolt jelentéseiből láthattuk, ez az ige használható a 'belátja, megérti' jelentésben a szerb nyelvben is. Helyette a fordító a *primetiti* ige használata mellett döntött, melynek szinonimája, az *uočiti* (=postati svestan nečega, zapaziti, primetiti, sagledati, shvatiti) ige tartalmazza a látásszervünk elnevezését, így közvetlenül a látásra utal. A 2) példában a *világosan* szerb megfelelője a *jasno*, melyre visszatérünk az 5) példa kapcsán.

A továbbiakban megvizsgáljuk a világosság – sötétség oppozíció jelenlétét *A bor filozófiájában*. Például:

- 5) „Elhatároztam, hogy imakönyvet írok az ateisták számára. Korunk ínségében a szenvedők iránt részvétet éreztem, és ezen a módon kívánok rajtuk segíteni. Feladatom nehézségével *tisztában* vagyok.” (Hamvas: 203)

„Odlučio sam da napišem molitvenik za ateiste. U nemaštini našeg doba osećao sam saučešće prema patnicima i na ovaj način želim da im pomognem. *Jasne su* mi poteškoće mog poduhvata.” (Babić: 231)

A *tisztában vagyok* szó szerkezet jelentése egyértelműen 'értem, belátom', és mivel a tisztaság elsősorban szemmel érzékelhető, a látást elősegítő tulajdonság, a világosság – sötétség oppozíciójában a világosság oldalára tehető. Hasonlóképpen, a szerb *jasan* jelentése 'koji ne ostavlja nikakve sumnje, lako shvatljiv, razumljiv, uverljiv, određen', és előfordul például a *jasne reči, jasna situacija, jasan zadatak, jasna slika* szó szerkezetekben, valamint a *jasan kao dan* (=a napnál is világosabb) állandó szókapcsolatban. Ezekből a példákból láthattuk azt is, hogy a szerb *jasan* a legközelebbi megfelelője a magyar nyelvű *világosnak*. Bańczerowski szerint a *világos, fényes* melléknevek pozitív minősítést is hordoznak ellentétben a *sötét, fekete* melléknevekkel, amelyek negatívak. A *bor filozófiájában* a *sötét* szó többször fordul elő, mindig negatívumként:

- 6) „Ezt az alkalmat meg kell ragadnom, és a pietistákhoz is kell néhány szót intéznem, az ateisták e *sötét szektájához*” (Hamvas: 207);
„Treba da iskoristim ovu priliku i da prozborim koju reč o pijetistima, o toj *tamnoj sekti* ateista. (Babić: 233)
- 7) „Két dolog kell hozzá: bizonyos meghatározott elvek *vak hitében* való *sötét korlátoltság* és ugyanezekért az elvekért való eszelős és alattomos harci készség” (Hamvas: 223);
„Za puritanca su potrebne dve stvari: *slepa vera* u odredene utvrđene principe, njegova *mračna ograničenost* i suluda i podmukla borbena spremnost za iste ove principe.” (Babić: 238)
- 8) „Jól tudom, hogy már jeligémen is megbotránkozott, *sötéten* és bosszúsan azt kérdezte: ugyan micsoda káromlás ez!” (Hamvas: 207);
„Znam dobro da se već sablaznio i zbog mog motoa, *mrko* i ljutito pitao: kakvo li je to bogohuljenje! (Babić: 233)

9) „Azért szigorú, azért ingerült, azért harcias, azért *sötét*, azért komisz, azért erőszakos, mert ő a desperát (...) Még desperátabb és még absztraktabb és még ingerültebb és még komiszabb és még alattomosabb, és gyanakvóbb és *sötétebb*” (Hamvas: 224).

„Zato je strog, razdražen, borben, zato je *mrk*, zloban, nasilan, jer je on očajan. (...) Još je očajnijji i još apstraktniji i još razdraženiji i još zlobniji i još podmukliji i sumnjičaviji i *mračniji*. (Babić: 239)

Az utóbbi példában a mellette lévő mellékneveknek is kifejezetten negatív jelentésük van, ami felerősíti a *sötét* szó negatív értelmezését is. Végül a *sötét* melléknév megjelenik a *sötét poklok* szószerkezetben így tetőzve a *sötét* szónak a negatív jelentését:

10) „...a bor teljes világ, és mint minden teljes világ, mint például a nő, a gonosznak, az aljasnak a *sötét* pokloknek is helyet ad, és kell adjon” (Hamvas: 244).

„...da je vino potpun svet i kao svaki potpun svet, kao na primer žena, daje, i treba da daje mesta zlu, podlosti, *tamnom paklu*. (Babić: 247)

Itt már nem csak a tudatlanságról van szó, hanem a gonoszról. Mint láthattuk, a *sötét* szó helyett a szerb fordításban több szinonim melléknévvel találkozunk, mégpedig *taman*, *mračan* valamint *mrk*.

A 7) példában a *sötét korlátoltság* mellett jelen van a *vak hit* szószerkezet, amelyben a *vak* melléknév az értelmező szótár szerint átvitt értelemben a következő jelentésekkel bír: 'sötét, homályos' illetve 'valaminek felismerésére, megértésére képtelen' és 'önálló akarat, gondolkodás, ítélőképesség nélkül', mint például *vak engedelmesség*, *vakon hisz* szószerkezetekben.

A vakság és a sötétség tehát akadályozzák a látást, a megértést, de ugyanazt állíthatjuk a *zavaros* és *zagyva* melléknevekről is, mivel jelentésük 'a felkavarodott üledék, alj miatt nem tiszta, nem átlátszó, és ez által megnehezíti a látást' (Bańczerowski 2000b: 349-352). A *zavaros* szerb ekvivalense *mutan* amelynek egyik jelentése RSANU szerint 'neodređen, nejasan, maglovit,

zagonetan, tajanstven'. *Mutan* ellentéte, a *nepomućen* gyakran előfordul a *nepomućena sreća* szószerkezetben:

11) „Annak az időszaknak az ura, amikor minden dolog és lény saját helyén volt, és ezért *zavartalan boldogságban* élt” (Hamvas: 218).

„Gospodar onog perioda kada su svaka stvar i svako biće bili na svom mestu i zbog toga se živelo u *nepomućenoj sreći*.” (Babić: 237)

12) „S ezért összefügg a borral, amely az embert a *megzavarodott világból* kiemeli, hogy az aranykori rendbe visszahelyezze” (Hamvas: 218).

„I zbog toga je povezana s vinom koje uzdiže čoveka *iz poremećenog sveta*, kako bi on bio ponovo vraćen na svoje mesto u poredak zlatnog doba.” (Babić: 237)

A *megzavarodott* ebben az esetben a *világos, zavartalan* ellentétéként szerepel, jelentése 'elmjének rendes működésében zavar támadt'.

A világosság – sötétség mint pozitív – negatív oppozícióra építi Hamvas e művét. A *világosság* a teremtés világossága, amely olyan mindennapi, de mégis szakrális pillanatban jelenik meg, mint amilyen az evés:

13) „Az éhség a gyomor fénye. Evés előtt sötétség van, és amikor az ember az első falatot lenyeli, ez olyan, mint a 'legyen világosság' misztériuma. A hal elsüllyed a gyomorban és fény ragyog fel. Most érkezik a bor, a lélek illuminációja” (Hamvas: 258).

„Glad je mrak stomaka. Jelo je svetlo stomaka. Pre jedenja je mrak, a kad čovek proguta prvi zalogaj, to liči na misteriju „neka bude svetlost”. Riba potone u stomak i svetlost zablista. Sada stiže vino, iluminacija duše.” (Babić: 253)

A világosság, a fény az Isten jelenlétét hívatott jelezni, a sötétség pedig az ateizmus tudatlanságát, teljes életre való képtelenségét. A bor a lélek megvilágítója, ha figyelembe vesszük, hogy *illuminál* ige egy régebbi jelentése 'ünnepi módon kivilágít' a szerb *iluminacija* hasonlóképpen 'utcai díszvilágítást'

jelent. A latinban például a *lux* szó 'fényt, fényforrást' jelent, míg *lumen* jelentése 'világos, világít, kiderül'. Azonban *illuminált* jelentése a magyarban 'ittas, részeg' is lehet, mint például az *illuminált állapotban van* szókapcsolatban. Így a bor egyszerre világít, értelmet ad és részegít. A következő példában az *illuminált* szó kettős értelmű, de a fordítás ezt nem érzékelteti:

14) „Nagy és bölcs kortársunk mondta ezt, különlegesen *illuminált* pillanatában” (Hamvas: 280)

„Rekao je to naš veliki i mudri savremenik, u naročito *svetlom* trenutku“ (Babić: 262)

15) „Azért vagytok idegesek és önzők, absztraktak és boldogtalanok, mert nem vagytok tiszták a nagy *illuminációra*“ (Hamvas: 280)

„Zbog toga ste nervozni i sebični, apstraktni i nesrećni, jer niste čisti za veliku *svetlost*“ (Babić: 262)

Hamvas szerint a vakság, a fénytelen élet egyben tudattalan élet is. Mert ha nincs fény, nincs világosság, nincs értés sem.

16) „Csak az lehet szép, ami a napon van. Nézd meg tested rejtett részeit, olyanok, mint a *vakok*. Ha ruhád leveszed, a *fénytől elszokva* tanácstalanul pislognak. Szomorúak az ilyen *vaksi* combok, és nincs szánalomra méltóbb, mint az ilyen *sötétségben tartott* szép, bársony has (...) Megfogod tanulni, hogy nem szabad *homályban élni*. Nem szabad, hogy rajtad a tudattalan uralkodjék.” (Hamvas: 271).

„Lepo može biti samo ono što je na suncu. Pogledaj pokriveno delove tvog tela, izgledaju kao *slepi*. Ako skineš odeću, odviknuti od svetlosti, oni zbunjeno žmirkaju. Tužne su ovako *oslepele* butine, i nema ništa dostojnije sažaljenja nego što je lep, baršunasti stomak koji je *ostavljen u mraku*. (...) Onda ćeš naučiti da se ne sme *živeti u mraku*. Ne smeš dozvoliti da tobom vlada nesvesno.” (Babić: 258)

A világosság ellentéte bővíthető tehát a következő szinonimákkal: *vak, vaksi, megzavarodott, homályos*. Hamvas szerint az ateisták mind vakok és sötétek és tudattalanok, de megoldást, segítséget is felajánl nekik:

17) „Valamennyiőtöket *felvilágosítlak* arról, hogy mit kell tenni” (Hamvas: 282).

„Sve ću vas *prosvetliti* o tome šta da činite.” (Babić: 263)

Felvilágosít ’valamivel kapcsolatban közli szükséges tudnivalókat, ismereteket’, tehát megérteti vele, világossá teszi számára, kiszabadítja a sötétségből. Ezt teszi Hamvas szerint a bor az emberrel.

Az ateistát tehát Hamvas szerint meg kell téveszteni, rá kell venni, hogy bort igyon, azt a bort, amely az egy hieratikus maszkja:

18) „A *szemfényvesztésre* a körülmények kényszerítenek.” (Hamvas: 203)

„Okolnosti prisiljavaju na *slepilo*.” (Babić: 231)

A *szemfényvesztés* szónak *szemfény* előtagja jelentése a ’szem világa’. Utótagja a *veszt* ’elpusztít, tönkretesz, elront’ ige és főnévképzős származéka. „Eredetileg feltehetően az ősvallás szókinésébe tartozó, varázslással kapcsolatos szavak voltak, s azt érzékelhették, hogy a varázsolást, illetve a bűvészkedést, ámitást gyakran a szem elkápráztatása, a látás akadályozása révén vitték végbe” (TESz). Így e szónak a ’bűvészkedés, varázslat’ jelentése a mai napig megmaradt. Ezen kívül a *szemfényvesztés* egyik régebbi jelentése a ’hibás látás, vakság’ volt (TESz), de manapság már leginkább ’az igazság látszatával megtévesztő, ügyes ámitás, csalás’ (ÉrtSz) jelentésben használjuk. E szó fontos komponense az, hogy valaki valaminek a látszatát kelti szándékos megtévesztés céljából ellentétben a szerb *slepilo* szóval, amely ’vakságot’ jelent és nem foglalja magában a megtévesztés szándékát. A szerbhorvát értelmező szótár szerint a *vak* szó egyik átvitt jelentése ’koji radi, postupa bez rasuđivanja, ne vodeći računa o razlozima, nepromišljen, nerazborit, nerazuman, nesposoban da vidi’ (RMS), tehát a vakság egy állapot, míg a szemfényvesztés inkább cselekménynek nevezhető, így ennek a szónak talán közelebbi megfelelője az *opsenarstvo* szó lenne, mivel *opsena* annyit

jelent, mint 'varka, obmana' (RSRI), a horvát értelmező szótárban pedig az *opsjenarstvo* szó jelentése 'stvaranje obmana, krivljenje slike o stvarnosti'. Az *opsenarstvo* szót kínálja a magyar szerb szótár is (MSzK). Amit látunk és igaznak vélünk, gyakran lehet tehát látszat, ami 'valaminek látható, de igazi valójával nem egyező megjelenése':

- 19) „... a különbözőnek *látszó* dolgok nagy sokasága végeredményben *látszat*.
(...) A dolgok csak így szétdobálva *látszanak* különbözni.” (Hamvas 219)
„... velika većina stvari koja *izgleda* različito na kraju krajeva je *privid*.
(...) Jedino ovako rastureno stvari *izgledaju* različito.” (Babić: 237)

- 20) „... a törvény és a morál a bűnt legfeljebb csak *látszatra* szüntette meg...
(Hamvas 226)
„... zakon i moral samo (su) *naizgled* ukidali greh... „ (Babić: 239)

Érzékszervünk, amely lehetővé teszi számunkra, hogy lássuk, felfogjuk és megértsük a világ dolgait, tehát be is csaphat minket. Erre figyelmeztet minket a *látszat csal* szólás is, melynek szerb megfelelője *izgled vara*.

AZ ÉRTÉS LÁTÁS metafora tehát valóban nagy mértékben van jelen a magyar és a szerb nyelvben is. A következő példában is láthatjuk, hogy a világról és életről szóló elképzelés is a látásszervünkön alapul:

- 21) „... mert a puritánság nem *világszemlélet*, hanem temperamentum”
(Hamvas: 222)
„... jer puritanstvo nije *shvatanje sveta*, nego temperament” (Babić: 238)

A magyar nyelvben 'a világról, az életről, a társadalmi jelenségekről alkotott felfogás mint egységes rendszert' nevezzük *világnézetnek*. Így tehát létezik *idealista világnézet*, és ugyanakkor van *optimista világszemlélet* is. A szerb fordításban *shvatanje sveta* nem tartalmazza a látással kapcsolatos szót, de az megjelenik a *pogled na svet* szókapcsolatban. A *szempont* pedig 'álláspont', szerbül *tačka gledišta*, az a pont ahonnan a világ dolgait szemléljük. A magyar és

a szerb nyelv szemlélete szerint tehát a világ megértése a látószervünk által történik.

7. EGYÉB METAFORÁK A *BOR FILOZÓFIÁJÁBAN*

7.1. AZ ÉLET METAFORÁI

„Úgy tűnik, hogy elkerülhetetlen az a feltételezés, hogy az adott nyelvcsoporthoz és kultúrkörhöz tartozó nyelvek, bizonyos nyilvánvaló sajátos eltérések mellett, hasonló módon interpretálják a világot, tehát hasonló világkép rögzül bennük” (Bańcerowski 2006: 194). A magyar és a szerb nyelv között a világ nyelvi képe tekintetében jelentősen több hasonlóság van, aminek az oka természetesen az egymás melletti fejlődés. Kultúránkat az indián kultúrával összehasonlítva Bańcerowski megállapítja, hogy a különböző kultúrkörökben az emberek teljesen máshogy gondolkodnak a világról. „Míg az indián világ a harmónia világa, amelyben a sziklák, a fák, a növények, a csillagok élőlények, és ennek a világnak az ember csak egy részét képezi. Civilizációinkban az ember a tárgyaktól és más objektumokból álló világon kívül helyezkedik el, ezért ezt a világot ellenőrizni és manipulálni tudja. Az embernek a világ legfontosabb, legtökéletesebb, legjobb elemeként való értelmezése, tehát a nyelvi antropocentrizmus valószínűleg nagyon sok nyelvre jellemző” (Bańcerowski 2006: 194). Ebben a fejezetben az ember saját magáról és az életről a nyelvben rögzült képét kívánjuk elemezni a magyar és a szerb nyelvben.

Klikovac szerint a szerb nyelvben az idő fogalmi metaforája szerint AZ IDŐ VONAL, AMELY A MÚLT IRÁNYÁBÓL A JÖVŐ FELÉ HALAD (VREME JE LINIJA USMERENA OD PROŠLOSTI KA BUDUĆNOSTI). „U skladu s tim, VREMENSKE JEDINICE SU ODSEČCI NA TOJ LINIJI; oni mogu biti različite dužine (Čak i TAČKE), kao i manje ili više udaljeni jedni od drugih. Posmatrač se nalazi na „mestu” koje metaforički predstavlja sadašnji trenutak i procenjuje „rastojanje” između njega i raznih događaja – mesta na vremenskoj liniji” (Klikovac 2004: 119).

Kövecses szerint „az időt néhány alapvető fogalom segítségével értjük meg: tárgyak, a tárgyak helyzete, valamint mozgása. Az idő ezen megértéséhez egy feltétel teljesülése szükséges: A jelen idő a mindenkori megfigyelővel egy

helyen van. (...) A jövő a megfigyelő előtt van, míg a múlt mögötte” (Kövecses 2005: 49). Ezen az időn belül helyezkedik el az emberi létezés is. A magyar és a szerb fogalmi metaforák ilyen szempontból azonosak, ahogy a következő példa is mutatja:

- 1) „az ateizmus (...) az élet egész vonalán hoppon maradna, ha valahol nem szerezne kárpótlást” (Hamvas: 204)
„ (ateizam) bi ostao izvan cele linije života ako negde ne bi pribavio nadoknadu” (Babić: 232).

Az egydimenziós idő fogalma alapjául szolgál a következő szókapcsolatoknak: *otegnuti se kao gladan dan* és *otegnuti se (biti dug) kao gladna (zla, careva) godina*, valamint az *ako je kratak dan, duga je godina*. Ezekben a példákban az *otegnuti*, *dug*, *kratak* lexémák feltételezik az egy dimenzióban való terjeszkedést (Klikovac 2004: 119). *Dug* és *kratak* lexémákat a szerb nyelvben gyakran használjuk az élet jellemzésére is: *dug/kratak život*, ahogyan a magyarban is: *rövid/hosszú élet*. Azonban AZ IDŐ VONAL metafora és ezen belül az emberi élet mint a vonal egy szakaszát képező rész, a magyar nyelvben abban különbözik, hogy egyszerre feltételezhet több életvonalat is: *az élet minden vonalán érvényesíti* (MNSz).

Mint már említettük, egy céltartománynak lehet egyszerre több forrástartománya. Az élet egyik leggyakoribb forrástartománya az utazás. „Po sledećem metaforičkom scenariju za konceptualizaciju vremena, ČOVEK JE PUTNIK KROZ VREME, koje je IZDUŽENI PROSTOR ili PUT; drugim rečima, POSTOJANJE JE KRETANJE PO VREMENSKOM PUTU. Pri tome, PROŠLOST JE IZA ČOVEKA, BUDUĆNOST ISPRED” (Klikovac 2004: 121). Tehát az élet vonalát nevezhetjük útnak, utazásnak is. RMS szerint, a *staza* szó egyik jelentése ’ životni put, ono što se prolazi u životu’, így az *ići ugaženom (utabanom, utapkanom, utrvenom) stazom* annyi, mint ’ići putem koji su već prethodnici prokrčili, držati se oprobanih, proverenih merila, postupaka i sl.’. A következő példákban az út egyenlő az étellel:

- 2) „...az absztrakt útról térjenek le és a dolgokat ők is vegyék komolyabban” (Hamvas: 233)

„... da se manu apstraktnog puta i da i oni ozbiljnije uzmu stvar”
(Babić: 242)

- 3) „... és megmutatom neki *a helyes utat*” (Hamvas: 237)
„... i da mu pokažem *ispravan put*” (Babić: 244)

A szerb nyelvben nagymértékben vannak jelen az olyan frazeologizmusok, amelyekben AZ ÉLET ÚT metaforával találkozunk: *biti na dobrom/pravom putu*; *biti na krivom/pogrešnom/lošem/rđavom putu*; *ići/poći krivim pute*; *ići/poći pravilnim putem*; *ići svojim putem*; *izvesti koga na pravi put*; *mamiti/zavesti koga na krivi put* (Matešić 1982). Ezek a példák mind arra vonatkoznak, hogy milyen (jó vagy rossz) irányba halad az ember az életben. Az élet maga pedig *životni put*, a magyarban az *életút* 'valakinek az élete, életpályája' illetve 'valaki életének valameddig haladó menete, folyása' és ezen belül valaki *rossz útra lép/tér* vagy *rossz útra térít/csábít/visz* valakit, ha valakivel összehoz az élet akkor *találkoznak az útjaik*, utána esetleg *elválnak az útjaik*, az élet vége felé az ember *visszatekint a megtett útra*, és *elérkezik útja legvégéhez*.

AZ EMBER UTAS AZ IDŐBEN metafora része az is, hogy az ember megérkezik valahová, illetve, hogy az útján egy hídon át haladt:

- 4) „...hová fogunk *érkezni* a végső világünnepen. Ezt a *hidat* az első és az utolsó nap között az ember csak önkívületben bírja ki.” (Hamvas: 228)
„i pokazuje gde ćemo *stići* i biti na konačnom prazniku sveta. Ovaj *most* između prvog i poslednjeg dana čovek može da podnese samo u nesvesti”
(Babić: 240)

Az utassal minden bizonnyal az is előfordulhat, hogy eltéved:

- 5) „Aki az ilyen pillanatot nem ismeri fel, azt *elveszett embernek* lehet tekinteni...” (Hamvas: 263)
„Ko ovakve trenutke ne nasluti, njega treba smatrati *izgubljenim čovekom*”
(Babić: 255)

Az eddigi példákban hétköznapi, konvencionális metaforákat láttunk. AZ ÉLET UTAZÁS metaforát viszont Hamvas újszerűen alkalmazza, amikor a halált az élet folytatásának tünteti fel, ahová át lehet csempészni valamit ebből a világból:

6) „... az utolsó években nem kívánok dugáruként *semmit sem a hátsó zsebemben a túlvilágra csempészni...*” (Hamvas: 246)

i tih poslednjih godina neću želeći da *nešto kao skrivenu robu u zadnjem džepu švercujem na onaj svet*” (Babić: 248)

Míg az előző példában a halál az ember túlvilágra való átlépését jelenti, a következőben példában aktívabb formában jelenik meg:

7) „S esetleg anélkül, hogy észrevenné, ott *érvé el a halál*” (Hamvas: 238)

„I eventualno, i ne primetivši, tu *bi ga zatekla smrt* (Babić: 245)

A fenti idézetben az ember passzív szereplő, akit a halál megtalál, utolér. A halál mint aktív entitás jelenik meg a következő szókapcsolatokban is: *elragad a halál; eljön a kaszás valakiért*; szerbül pedig: *sustigla ga je smrt*.

Az eddigi példák alapján, mondhatjuk, hogy a magyar és a szerb nyelv között nincs jelentős különbség az élet metaforáit illetően. Érdekes viszont hogy a ’nagyon idős’ jelentésben a *kor* szóval két különböző jelentésű melléknevet használ a két nyelv:

8) „Ha megérem és nagyon öreg leszek, de *magas koromhoz* megkapom azt a nyájas és derűs bölcsességet is...”(Hamvas: 246)

„Ako poživim i budem veoma star, ali uz *duboku starost* da imam onu ljupku i vedru mudrost...” (Babić: 248)

9) „Remélem, elérem *a magas kort*” (Hamvas: 246)

„Nadam se da ću doživeti *duboku starost*” (Babić: 248)

A *magas kor* és a *duboka starost* kifejezésekről van tehát szó. A *magas* melléknév jelentései többek között ’függőlegesen aránylag nagy kiterjedésű’,

illetve 'fölfelé jókora távolságra elható1. Ebben a két magyarázatban a két kulcsszó a 'függőlegesen' és a 'fölfelé'. A szerb nyelvben viszont a *duboka starost* kifejezésben a *dubok* melléknév jelentése 'koji je dostigao pun razvoj, poodmakao; kasni, pozni' (RSANU). Ennek a melléknévnek viszont az első jelentése 'mély', aminek iránya függőleges ugyan, de lefelé terjed. Ez alapján a magyar nyelvben minél idősebb az ember, annál nagyobb magasságokban, míg a szerb nyelvben mélységekben jár. Ez csak látszólag ellentét, mivel a latin *altus* (jelentése egyszerre 'magas' és 'mély') szó példájából láthatjuk, hogy a két fogalom nem zárja ki egymást. Itt, ahogy a *magas kor* és *duboka starost* kifejezésekben is, nem az irány, hanem az időbeli távolság képzete dominál.

A szerb kifejezés alapján viszont mondhatjuk, hogy a szerb nyelvben létezik egy olyan metafora is, amely szerint az élet egy TARTÁLY. Klikovac szerint erre utal az *ispuniti* ige is a következő példában: Ne može se život ispuniti nebrigom, pićem i kartama (Klikovac 2004: 134).

A függőlegesen fölfelé iránnyal találkozunk AZ ÉLET ÉPÜLET metaforában is:

10) „*az élet, amelyet nem közvetlen érzéki tapasztalatokra, hanem úgynevezett elvekre építenek*” (Hamvas: 222)

„*život koji nije izgrađen na čulnom iskustvu, nego na takozvanim principima*” (Babić: 238)

A szerb nyelvben ezt a metaforát a *biti/stajati na pragu života* állandó szókapcsolat illusztrálja, melyben a *prag* (=küszöb) mint az épület bejárata, az élet aktív részének kezdetét jelenti, azaz „počinjati aktivan život; stupati u prvu mladost“ (Matešić).

AZ ÉLET SZÍNJÁTÉK szintén az élet mint absztrakt fogalom megértését szolgálja:

11) „...a rossznak az emberi életben olyan nagy *szerepe* van” (Hamvas: 228)

„...zlo ima tako *veliku ulogu* u ljudskom životu” (Babić: 240)

Kövecses szerint az élet fogalmának forrástartománya igen gyakran a játék fogalma, innen ered AZ ÉLET JÁTÉK metafora, ahogyan azt Shakespeare is írta (Kövecses 2005: 86):

Színház az egész világ,

És színész benne minden férfi és nő:
Fellép s lelép: s mindenkit sok szerep vár
Életében, melynek hét felvonása
A hét kor.
(Ahogy tetszik, 2.7. Szabó Lőrinc fordítása)

7.2. AZ EMBER METAFORÁI

Bizonyára számos olyan fogalmi metafora létezik mind a magyar mind a szerb nyelvben, melynek céltartománya az ember és mentális tevékenysége. Az emberi gondolkodás és annak produktumai, mint például a gondolatok, különböző elméletek és viták, absztrakt fogalmak, így szükség van metaforákra, hogy megértsük őket és ez által megpróbáljuk megérteni, kik is vagyunk valójában, és milyen világban élünk. Ebben a munkában azonban csak *A bor filozófiájában* előforduló metaforákkal kívánunk foglalkozni. Ezek a következők: AZ EMBEREK NÖVÉNYEK, AZ EMBEREK ÉPÜLETEK, AZ EMBER TARTÁLY, AZ EMBERI ELME TARTÁLY, AZ ELMÉLET ÉPÜLET, A GONDOLKODÁS GÉP, A GONDOLATOK TÁRGYAK és A VITA HÁBORÚ.

AZ EMBEREK NÖVÉNYEK fogalmi metafora a következő példákban található:

12) „Ezért mindnyájunk anyja a föld, aki bennünket szánkon keresztül *táplál*, és *összenövünk* azzal, amit nekünk nyújt.” (Hamvas: 212)

„Zato je zemlja majka svih nas, ona nas *hrani* kroz naša usta, a mi *srastamo* s onim što nam ona pruža.“ (Babić: 235)

13) „azzal a tárggyal, amelyet lát, sohasem lép közvetlen kapcsolatba, és nem tud vele *összenőni*” (Hamvas: 212)

„s onim predmetom koji vidi oko nikada ne stupa u neposredni dodir i ne može s njim da *sraste*” (Babić: 234)

Ezekben a példákban a *táplál* és *összenő* igék hozhatók kapcsolatba a növényekkel, de ez nem konvencionális metafora, mint például a *második virágkorát éli* vagy *hervadófélben van*, illetve a szerb *u cvetu mladosti* kifejezésben. Fontos különbség a két nyelv között ezzel a metaforával kapcsolatban, az, hogy a magyar nyelvben „AZ EMBEREK NÖVÉNYEK metafora

alapján tekinthetjük a halált kaszásnak, aki „lekasálja” a növényeket, vagyis megöli az embereket” (Kövecses 2005: 64). Ez a képzet nincs meg a szerb nyelvben.

AZ EMBEREK NÖVÉNYEK metafora kapcsolatot teremt a természet és az ember között, míg AZ EMBEREK ÉPÜLETEK metafora egy saját maga által kreált tárgy képét vetíti az emberre:

14) „ezt a görcsöt, mely lényünk *alapjában* (...) következett be...”

(Hamvas: 228.)

„ovaj grč koji je nastao *u osnovi* našeg bića...” (Babić: 240)

15) „A jó vallás, a közvetlen élet, a jó lelkiismerete, a nyugalom, az értelem, a boldogság tisztátalan *emberben nem lakik*.” (Hamvas: 280)

„Dobra religija, neposredan život, dobra savest, smirenost, razum, sreća *ne stanuju u nečistom čoveku*.” (Babić: 262)

Továbbá, az emberhez olyan képzet is társul, mely szerint AZ EMBER TARTÁLY. „Čovek može u odnosu sadržavanja igrati ulogu SADRŽATELJA. Sadržani objekti su, u tom slučaju, njegova duševna stanja i drugi psihološki entiteti, koji se konceptualizuju kao MATERIJIA ili kao PREDMETI” (Klikovac 2004: 219):

16) „Tévelygők, akik *tele vannak* aggodalommal, önáltatással...”

(Hamvas: 206)

„Oni su zabludeli, *ispunjeni* strahovanjem, samoobmanom...”

(Babić: 232)

17) „esszenciáját a szemem keresztül *magamba szívnam*...” (Hamvas: 243)

„i njegovu esenciju *usisavao (bih) u sebe* kroz oči” (Babić: 247)

Az emberi elmére hasonlóképpen vonatkozik AZ EMBERI ELME TARTÁLY metafora:

18) „...és folyton ez motoszkált a *fejében*...” (Hamvaš: 234)

„... i neprekidno mu se motalo *po glavi*...” (Babić: 243)

Az emberi elme tartalmazza az ember gondolatait, mint tárgyakat:

19) „...ha rögeszméjüket *megérintik*...” (Hamvas: 203)

„ako im neko *takne* njihovu fiks-ideju” (Babić: 231)

A gondolatok pedig elméletekbe rendeződnek, amelyeket gyakran úgy fogjuk fel, mint épületeket, mivel ugyanúgy az emberi agy szüleményei. AZ ELMÉLETEK ÉPÜLETEK metafora többször is felbukkan *A bor filozófiájában* és ennek valószínűleg az az oka, hogy Hamvas tudatosan *építi* az elméletét:

20) „*Felállítottam a hieratikus maszkokról szóló elméletemet*...”

(Hamvas: 234.)

„*Uspostavio sam teoriju o hijeratičkim maskama*...” (Babić: 243)

21) „...teóriámmal pedig *megépítettem a hidat* a természet felé...”

(Hamvas: 234)

„A sa svojim teorijama (...) *izgradio sam most* prema prirodi.”

(Babić: 243)

22) „... az *alapot* minden jövendő borfilozófia számára *megvessem*.”

(Hamvas: 209)

„... da *položim temelje* za svaku budiću filozofiju vina (Babić: 233)

Lakoff és Johnson példáját elemzi a *Metafore u mišljenju i jeziku* című könyvében Duška Klikovac, természetesen a szerb nyelvre vonatkoztatva. A következő példákat tőle vettük át. E szerint A VITA HÁBORÚ:

Napao je svaku *slabu tačku* moje argumentacije.

Njegova kritika je *pogodila cilj*.

U raspravi sa njim nikada nisam *pobedio*.

Ako primeniš tu *taktiku*, *zbrisaće* te.

U početku je bio vrlo *agresivan*, ali je kasnije počeo da *se povlači*.

(Klikovac 2004: 12)

Klikovac hangsúlyozza, hogy a metafora nem csak a szavakban van jelen, hanem magának a vitának a fogalmában, így valójában a háború fogalma strukturalja a vita fogalmának a megértését. Végző soron, amikor a vitáról beszélünk, olyan szavakat használunk, amelyeknek az első jelentése a háborúra vonatkozik. Klikovac úgy véli, hogy a vita ilyen felfogása attól a kultúrától függ, amelynek a része vagyunk, és szerinte lehetséges, hogy egy másik kultúrában a vitát másként fogják fel (Klikovac 2004: 13).

A bor filozófiájában Hamvas célja, hogy megtanítsa imádkozni az ateistákat, de úgy, hogy ők azt észre se vegyék. Ő nem kíván vitatkozni velük, ezért mondja:

23) „Így változtattam meg taktikámat. Ahelyett, hogy harcolnék velük és igyekeznék őket megtéríteni, sajnálom őket.“ (Hamvas: 205)

„Tako sam izmenio svoju taktiku. Umesto da se borim s njima i da se trudim da ih preobratim, ja ih sažaljevam.“ (Babić: 232)

Ezekben a példákban is, mint láhattuk, A VITA HÁBORÚ metafora van jelen, amely tehát létezik a magyar és a szerb nyelvben is.

8.ÖSSZEFOGLALÁS

Dolgozatunkban a magyar és a szerb civilizáció néhány elemét vetettük össze Hamvas Béla *A bor filozófiája* című művének kulcsszavai alapján. Az irodalmi művet olyan szövegnek tekintjük, amely betekintést ad a világ nyelvben rögzült képébe, de ugyanakkor további lexikológiai és jelentéstani kutatásaink alapjául is szolgál. Kiindulópontnak az említett magyar nyelvű szöveget használva, összehasonlítottuk a kulcsfogalmak nyelvi képét a két nyelvben, illetve a fordításban érvényesülő tulajdonságaikat.

Amikor két nyelvet hasonlítunk össze, mi valójában két különböző kultúrát hasonlítunk össze. Ez az állítás a kognitív nyelvészetnek abból a felfogásából következik, mely szerint a fogalmi rendszerek nem az objektív valóságot tükrözik, hanem a saját szubjektív valóságunk tükröződik benne. Ezt a szubjektív vagy „második” valóságot egyrészt saját tapasztalatunk, másrészt pedig kulturális örökségünk határozza meg, amely örökség bizonyos konvencionális látásmóddal is jár. Így tulajdonképpen a legtöbb kategorizációs folyamat, amely által igyekszünk felfogni az univerzum dolgait, szoros kapcsolatban áll azokkal a mítoszokkal és történetekkel, illetve érvényes társadalmi normákkal, amelyek specifikusak egy adott nyelvre (Ivić 2001: 183). A nyelv tehát egy világkép, amely beszélőinek kultúrájában tükröződik, amely az adott nyelvet beszéli.

E munkánk központi fogalma a bor, melynek konkrét és spirituális volta teret ad az Isten, az egészség, a lélek és az ember fogalmába való betekintésre. Az e fogalmak által közvetített nyelvi képről legtöbbit a frazeológiai kapcsolatok és közmondások mondanak, ugyanakkor kutatásaink során figyelembe vettük az értelmező szótárak definícióit, lehetséges szóhasználati javaslatokat, valamint az etimológiai szótárak és tájszótárak kapcsolódó anyagát. A világ konceptualizációjában jelentős szerepet tulajdonítunk a metaforáknak is, melyek áthatják gondolkodásunkat és mindennapi nyelvhasználatunkat.

Annak ellenére, hogy a magyar és a szerb nyelvközösség különböző kultúrkörökhöz tartozik, kutatásaink eredménye alapján úgy tűnik, hogy a két

nyelv hasonlóképpen interpretálja az objektív valóságot, illetve hasonló értékrenddel rendelkezik. Az is kiderül azonban, hogy a magyar és a szerb világ nyelvi képe a hasonlóságok ellenére bizonyos eltéréseket is mutat.

A bor mint konkrét fogalom, alaptulajdonságokkal rendelkezik (halmazállapot, szín, illat, íz, származás stb.), gondolunk rá mint kereskedelmi cikkekre, fogyasztásával kapcsolatban ismerünk bizonyos szokásokat, a hatását illetően pedig számos elvont kifejezés is kialakult. Ezek a szempontok határozzák meg a bor profilját, azonban amikor a bor nyelvi képéről beszélünk, figyelembe kell vennünk kultúrtörténeti tényezőket is. Kutatásunkat a borral kapcsolatos lexikával kezdtük és megállapítottuk, hogy a magyar nyelvben számos metaforikus kifejezés hangsúlyozza a bor jótékony hatását (*gondűző, búkergető, búfelejtő*), míg a szerb nyelvben ugyanezt a tartalmat kicsinyítő képzőkkel fejezik ki (*vince, vinko, vinašce* stb.). A bortermeléssel és borkereskedelemmel kapcsolatos bő szókincs mindkét nyelvben a bor fontos szerepére utal a magyar és a szerb kultúrában. A borral kapcsolatos frazeologizmusokban leginkább a bor mámorító hatása kerül előtérbe, amely hatás beszédessé, őszintévé teszi az embert (*borban az igazság; u vinu je istina.*), illetve rá nem jellemző tulajdonságokat hoz ki az emberből (*a bor a némát is megtanítja szólni; még a vénembert is táncba viszi a bor; vino i mudroga pobudali; vino i starca zaigra.*). Mindkét nyelvben továbbá jelen van a bor – víz oppozíció (*vagy bor, vagy víz!; ni voda ni vino*).

A bornak fontos szerepe van a pohárköszöntő rituálékban, melyek a szerbeknél a jókívánságokat fejezik ki az elkövetkezendő időszakra vonatkozóan, illetve időjósló szerepet is betölt (*vinožito*). Azon kívül, hogy a pohárköszöntő szövegekben szerepel, a bor a magyar nyelvben számos vőfélyi rigmusban is gyakran fordul elő.

A bor filozófiájában a bor mint metafora jelenik meg. Hamvas a bort választotta az Isten metaforájának, hogy térítő szándékait elrejtse az ateisták elől. Szerinte bor mint gyógyszer alkalmas az ateizmusnak nevezett betegség gyógyítására. Az egész műben a bor személyként van jelen, ami még közelebb hozza őt az ateistához, de ugyanakkor a vallásos ember Istenről kialakult képéhez is. E művében Hamvas bemutatja a magyar borvidékek és magyar borok tulajdonságait, melyek nem csak a szerb, hanem a magyar olvasó számára is újdonságként hatnak. A fordító számára a borvidékek és a borfajták magyar

elnevezései jelenthetnek kihívást, azonban a bor spirituális voltában és annak felfogásában nincs számottevő különbség a két nyelvközösség között.

Mind a nyugati, mind a keleti kultúrkörre jellemző, hogy az Istenről, mint a keresztény vallás központi fogalmáról kialakult képe a Biblián alapszik, miszerint az Isten személy, aki a mennyben lakozik, de mindenütt jelen van, ő a teremtő, a mindenható, az úr. Az *Isten* szó eredete ugyan különbözik a magyar és a szerb nyelvben, de nyelvi képe sok közös elemet tartalmaz. A megszemélyesítés leggyakoribb formája a magyar és a szerb nyelvben az emberi testrészeket (pl. *Isten keze; Isten ujja; megfogta az Isten lábát; az Isten háta mögött; prst božji; uhvatiti boga za bradu; bogu iza leđa; od njega je i bog digao ruke* stb.) illetve emberhez tartozó tárgyakat Istennek való tulajdonítása. A magyar nyelvközösségben az *Isten szolgálja; az Isten ostora; belecseppent az Isten kasába; Isten malmai lassan örölnek* kifejezések a feudális paraszti társadalmat keltik életre. Számos állandó szókapcsolat Istent mint teremtő erőt ábrázolja, és ezzel a felfogással kapcsolatos az az elképzelés, hogy Istennek állatai vannak, viszont ezeknek a frazeologizmusoknak gyakran pejoratív jelentése van (*Nagy az Isten állatkertje; Bože, kakvih sve budala nema na ovom svetu, u ovom božjem oboru!*). Előfordul, hogy lexikailag azonos frazeologizmusoknak más a jelentése a magyar és a szerb nyelvben (*Isten báránya, Isten ujja*). A két nyelvben egyaránt az Isten nyelvi képéhez tartozik az is, hogy az égben lakik: *ha van Isten az égben; letagadná az Istent is az égből; nebeski car; nebeska sila; skidati (sve) bogove (svece) s neba* stb. Az Isten mindenható; befolyásolja az emberek földi életét, de a vele való kapcsolat folytatódik a halál után is. A haláluk után mind a magyar, mind a szerb nyelvi kép alapján, az emberek az Istennek számolnak be e világi életükről és ettől függ a lelkük további sorsa. Hogy az Isten jelenléte rendkívül fontos (volt) az emberek számára, számos mindennapi kommunikáció során előforduló állandó szókapcsolat is bizonyítja: üdvözléskor, búcsúzaskor, jókívánság, elégedettség, öröm, hála, csodálkozás, ijedtség, félelem, fájdalom kifejezésekor, bosszúságot, haragot, felháborodást, türelmetlenséget kifejező helyzetekben az Isten neve hangzik el mindkét nyelvben (pl. *Isten hozta; Mehetsz Isten hírével Isten éltesse!; Az Isten szerelmére!; ne daj bože; za boga miloga; bog da blagoslovi; pomoz bog* stb.).

A bor filozófiájában a hieratikus maszk mögött az Isten található – az az Isten, akinek a képzete a magyar és a szerb nyelvközösségben hasonlóképpen jelenik meg, és így a szerb közönség számára is lehetőség nyílik az ateizmusból való gyógyulásra.

Az egészség fontos helyéről a magyar és a szerb nyelvközösség értékrendjében mindkét nyelvben a közmondások tanúskodnak (pl. *Zdravlje je najveće bogatstvo; jó egészség drága kincs* stb.) Ezen kívül, a balkáni népeknél, így a szerbeknél is, jelentős szerepük van a pohárköszöntőknek, melyeknek közvetlen kapcsolatát az egészséggel mi sem bizonyítja jobban, mint a szerb nyelvű ekvivalense – *zdravica*. Ennek a szónak az alapja a *zdrav* tő, amelynek eredete a fa keménységével, szilárdságával függ össze. Ezek a tulajdonságok az egészségre utalnak, mely magában foglalja a betegségnek ellenálló képességet, ahogy a magyar nyelvben az épség fogalmát is, amely a szerbben az *isceliti* igében jelenik meg. Az *egészséges* melléknév, valamint szerb megfelelője, testi, szellemi illetve erkölcsi értelemben élőlényekre, tárgyakra és absztrakt fogalmakra egyaránt vonatkoztatható. Megállapítottuk, hogy a szerb nyelvvel ellentétben, a magyar nem használja az *egészséges* melléknevet tárgyak sértetlenségére, épségére vonatkoztatva. Mindkét nyelvben az egészség fogalma a betegség ellentéte, de csak a szerbben van jelen mint a halál ellentéte is. Ilyen értelemben jelenik meg a *zdrav* szó például a *živ i zdrav* és *zdrav i čitav* állandó szókapcsolatokban. *Egészséges* és *zdrav* közös tulajdonsága, hogy a szervezetben, mint tartályban sok helyet foglal: *duzzad az egészségtől; pucati od zdravlja*.

Az egészség fontos helyét a magyar és a szerb nyelvközösség értékrendjében, az a tény is bizonyítja, hogy az *egészség* szó milyen gyakran fordul elő az udvariassági kifejezésekben. A leggyakoribb ilyen kifejezések a *kedves egészségére* vagy *válják egészségére* szerbül pedig *nazdravlje*. A szócsalád pozitív irányú jelentésváltozása is a fogalom jelentőségét hangsúlyozza.

A bor filozófiájában az ateista nem egészséges, tehát beteg, fogyatékos (*sánta, vak, nyomorék, korcs, fejlődésben visszamaradt, béna, süket, félkegyelmű, féleszű, idióta* stb.), mivel aki rossz vallásban hisz, nem lehet egész, egészséges sem testileg sem lelkileg. A *lélek* szó a magyar és a szerb nyelvközösség számára az ember életének és a személyiségnek a testtől független létezőként képzelt hordozója, az ember belső valósága, érzelemléte, de ugyanakkor bátorság és

lelkiismeret is. A szó egyéb jelentései (pl. magyarban *a toll lelke*, illetve a *lélek* mint 'vonós hangszer belsejében a fedőlap és a hátlap közé feszített pálcika', szerbül pedig 'tűzfegyver csőürege' és mindkét nyelvben a *lélek* mint 'személy') metaforikus illetve metonimikus képződmények. A *lélek* szoros összefüggésben áll magával az étellel, mivel a magyar szó eredeti jelentése valószínűleg 'lélegzet, lehelet' volt, ami jelen van a szerb nyelvben is, mint a *duša* szó egyik jelentése. Bár *A bor filozófiájában* a magyar *lélek* leggyakoribb megfelelője a *duša*, néhány esetben a *duh* bizonyul szükséges választásnak a szerb fordításban, mivel a szerb nyelvben a *duh* inkább a szellemi képességekre, míg a *duša* inkább az érzelmekre vonatkozik.

A két nyelvben hasonlóan konceptualizálható, amire utal a lélek testen belüli elhelyezkedése. Bár a helye nincs pontosan meghatározva, erre utal számos állandó szókapcsolat: *tartja a lelket valakiben; kirázza a lelket valakiből; zapekla se duša u nekome*. A halált mindkét nyelvben a lélek a testből való távozásaként képzelik el: *kileheli a lelkét; ispustiti (izdahnuti) dušu* stb. Ezen kívül a szerb nyelvben számos frazeologizmus jelöli a lélek távozásának a helyét: *nositi dušu u nosu; dršće komu duša na jeziku; došla komu duša pod grlo* stb. A lélek mint mozgó entitás jelenik meg a *(már csak) hálni jár a lélek valakibe* magyar frazeologizmusban, amely azon az ősi elképzelésen alapszik, hogy a lélek az élet maga, valamint a *visszatér belé a lélek* állandó szókapcsolatban. A lélek mozgásának iránya tehát kétféle lehet – a külső világból a testbe, illetve a testből a külső világba. A lélek az élet hordozója, és mint ilyennek, szüksége van valamilyen érzékelhető formára. A magyar és a szerb nyelvben egyaránt az életet, a lelket a tűz testesíti meg: *eloltották a gyertyáját; ugasiti kome svijeću*.

A lélekkel kapcsolatban több fogalmi metafora létezik, a léleknek mint céltartománynak több forrástartománya van, mivel absztrakt fogalom lévén sokféleképpen közelíthető meg. A lélek mint tárgy illetve tartály jelenik meg gyakran mindkét nyelvben. A tartály belseje különböző érzelmeknek a tárolója (pl. *a lelke mélyén; a lelkébe lát; gledati u dušu, dirnuti u dušu* stb.). A lélek mint tárgy rendelkezik belső és külső résszel, melyeket különböző hatások érnek: *belenyúlt a lelkébe; örökre lelkébe vésődik; lelkébe lop*. Ez egy alapvetően zárt tárgy, mely néha kinyílik: *megnyílik a lelke; otvoriti dušu*. A magyar és a szerb nyelvben a lélek úgy is jelen van, mint egy nyomás alatti tárgy, mely nyomás

általában valamilyen súlyos gond vagy felelőség: *valakinek a lelkén fekszik valami; nyomja a lelkét valakinek; imati na duši; kamen leži kome na duši; nositi teško breme na duši* stb. Végül, a nyelvek olyan tárgyként is ábrázolja a lelket, amelyet az embernek vissza kell adnia annak akitől kapta – Istennek: *visszaadja a lelkét a teremtőnek; predati bogu dušu*.

A *bor filozófiájában* jellemző szerepet kap a látás, mivel a magyar nyelvben (ahogy a szerbben is) a látás mint az értés metaforája van jelen. Ennek értelmében a világosság – sötétség oppozíció az értés – nem értés oppozíciójának felel meg. A látáshoz tehát fényre, világosságra van szükség, csak úgy lehetséges a világot felfogni, megérteni. Hamvas művében az ateisták nem *látják*, nem értik, hogy rossz vallásban hisznek és *sötét korlátoltságban* élnek. A *sötét* mellett jelen vannak szinonimái is: *vak, vaksi, megzavarodott, homályos*. A műben tehát a világosság, a fény az Isten jelenlétét hívatott jelezni, a sötétség pedig az ateizmus tudatlanságát, teljes életre való képtelenségét. A bor a lélek megvilágítója, illuminációja. A szerb fordításban a *svetlost* szó nem adja vissza teljesen az *illumináció* konnotációját. A szerb nyelvben például nem létezik az *illuminált* szó, amely azt is jelenti, hogy 'ittas, részeg' s e kettős interpretáció folytán a bor egyszerre világít, értelmet ad és részegít is.

Az ember saját magáról és az életről alkotott képe fontos részét képezi a világ nyelvi képének. A magyar és a szerb nyelv- és kultúrközösségben az egymás melletti létezésből adódóan sok a hasonlóság e téren is. A két nyelv metaforikus kifejezéseiben az említett fogalmak hasonlóképpen jelennek meg. Az emberi létezés intervalluma az idő vonalán helyezkedik el, melyet úgy képzeljük el, mint egy vonalat. Ez a vonal a múlt irányából a jövő felé halad és ezt az egydimenziós mozgást a *dug/kratak život (rövid/hosszú élet)* kifejezés illusztrálja.

Az élet egyik leggyakoribb forrástartománya az utazás és ezt számos példa illusztrálja (pl. *životni put; biti na dobrom/pravom putu; ici/poći krivim putem; találkoznak az útjaik; elválnak az útjaik; elérkezik útja legvégéhez* stb.) Ezt a metaforát Hamvas viszont újszerűen alkalmazza (*semmit sem a hátsó zsebemben a túlvilágra csempészni*). Látszólag különbözik a magyar és a szerb nyelvben a melléknév a *magas kor* és *duboka starost* kifejezésekben, de valójában itt nem az irány, hanem időbeli távolság képzeete dominál. *A bor filozófiájában* az utazáson kívül, az élet mint épület és mint színjáték is szerepel.

Az emberi gondolkodás és annak produktumai, mint például a gondolatok, különböző elméletek és viták, absztrakt fogalmak, így szükség van metaforákra, hogy megértsük őket.

Megállapítható az is, hogy a magyar és a szerb nyelv hasonló nyelvi képpel rendelkezik a civilizáció e munkában vizsgált elemeiről. Ebből az következik, hogy a két nyelv civilizációs szókincse közötti számos lexikai és frazeológiai, valamint jelentésbeli egyezés nagymértékben megkönnyíti az egymásra való fordítást és e módon segíti a kommunikációt a két nyelv beszélői között.

BIBLIOGRÁFIA

- Hamvas: A bor filozófiája. Medio kiadó.
- Babić : Bela Hamvaš: Filozofija vina (Briga o životu). Beograd, Centar za geopoetiku, 1994.
- Babić, Sava: Pet više pet. Novi sad, Dnevnik, 1990.
- 1996: Babić, Sava: Mađarska civilizacija. Beograd.
- Bańczerowski 2000: Bańczerowski Janusz: A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései. Budapest.
- Bańczerowski 2006: Bańczerowski Janusz: A világ nyelvi, tudományos és kultúrképe mint a második valóságkomponensei. Nyr. 130: 187-198.
- Bańczerowski 2000a: Bańczerowski Janusz: A halál mint kultúrfogalom a magyar és a lengyel nyelvben. Nyr. 124: 204-209.
- Bańczerowski 2007: Bańczerowski Janusz: A fej nyelvi képe a magyar nyelvben. Nyr. 131: 385-402.
- Bańczerowski 2000b: Bańczerowski Janusz: A szavak kapcsolódási mechanizmusa a világ nyelvi képének tükrében. Nyr. 124:349-352
- Biblia: Károli Gáspár fordítása.
- Biblija: Stari zavjet preveo Đuro Daničić, Novi zavjet preveo Vuk Karadžić.
- Eliade 1999: Mircea Eliade: A szent és a profán. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- ER: Petar Skok: Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti u umetnosti, 1971.
- ÉrtSz: Magyar értelmező kéziszótár, Budapest, Akadémiai kiadó, 1980.
- Forgács 2003: Forgács Tamás: Magyar szólások és közmondások szótára. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Frazeološki rečnik srpskohrvatskog jezika, srpskohrvatsko-mađarski. Novi Sad,

- Zavod za izdavanje udžbenika, 1983.
- Hadrovics 1991: Hadrovics László: Vallás, egyház, nemzettudat. Budapest, ELTE Szláv Filológiai Tanszéke és Román Filológiai Tanszéke műhelye.
- Hadrovics 1995: Hadrovics László: Magyar frazeológia. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hegedűs 2000: Hegedűs József: „Nyelvi világkép – magyar nyelv – idegen nyelv. Mny. 2:129-139
- Hét nap 2004: Krékity Olga: Interjú Sava Babićtyal: Palics a világ közepe. 2004. 09. 14. <http://www.hetnap.rs/11.37/cikk06.html>
- Ivić 2001: Ivić, Milka: Pravci u lingvistici II. Beograd, Biblioteka XX veka.
- Karadžić 1818: Karadžić, Vuk: Srpski rječnik. Beograd, Prosveta.
- Karadžić 1849: Karadžić, Vuk: Srpske narodne poslovice. Beograd, Prosveta – Nolit.
- Kiss 1998: Kiss Gábor: Magyar szókinctár. Budapest, Tinta Tankönyvkiadó.
- Klikovac 2004: Klikovac, Duška: Metafore u mišljenju i jeziku. Beograd.
- Kövecses 2005: Kövecses Zoltán: A metafora. Budapest, Typotext.
- Magyar-szerbhorvát frazeológiai szótár. Újvidék: Tankönyvkiadó, 1984.
- MNL: Magyar néprajzi lexikon. főszerk. Ortutay Gyula, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977-1982.
- MKSz: Magyar közmondások, szólások. szerk. Mózes István Miklós, Budapest, Horizont.
- MSzK: Hadrovics László-Nyomárkay István: Magyar szerb kisszótár, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000.
- MSz: Magyar szólástár. főszerk. Bárdosi Vilmos, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2003.
- Matešić 1982: Matešić, Josip: Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika,

- Zagreb, IRO "Školska knjiga", 1982.
- Nyomárkay István: A hazugság fogalmának képe a magyar nyelvben. Nyr: 130: 389-399.
- O. Nagy 1999: Ó. Nagy Gábor: Mi fán terem? Budapest, Talentum.
- MSZK: O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. Budapest, Gondolat, 1982.
- Petrović 2006: Petrović, Tanja: Zdravica kod balkanskih Slovena. Beograd.
- RBB: Peić, Marko; Bačlija, Grgo: Rečnik bačkih Bunjevaca. Novi Sad, Subotica, 1990.
- RMS: Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika. Novi sad, Matica srpska, 1967-1976
- RSANU: Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika. Beograd, Srpska akademija nauka, Institut za srpski jezik, 1959.
- RSRI: Mićunović, Ljubo: Rečnik stranih reči i izraza. Beograd, Altera, 2002.
- Szabó 1968: Szabó Ede: A műfordítás. Budapest, Gondolat.
- SzK: Kiss Gábor: Magyar Szókinctár. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 1998.
- TESz: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.
- Ujváry 2001: Ujváry Zoltán: Szólasgyűjtemény. Budapest, Osiris Kiadó.
- Új magyar tájszótár. főszerk. B. Lőrinczy Éva, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979-1982.